

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

ЭШИТИШ ИДРОКИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

(Ўқув қўлланма)

Тошкент - 2007

АННОТАЦИЯ

Тақдим этилаётган «Эшитиш идрокини ривожлантириш методикаси» ўқув қулланмаси Дефектология таълим йўналишида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган бўлиб унда эшитишид нуқсони бўлган болалар эшитиш қобилиятини ўрганиш, аниқлаш ва улар билан олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар ҳақидаги бўлғуси мутахассис учун зарур билим, малака ва кўникмалар берилган.

СЎЗ БОШИ

Карлар ва заиф эшитувчилар жамиятнинг ижтимоий-маиший ва ижтимоий фаолиятига тўлақонли кириш учун оғзаки нутқни ўзлаштиришлари лозим. Карларда оғзаки нутқни ривожлантириш, эшитишни қабул қилиш ва уни тиклаш асосида амалга ошади. Эшитишни қабул қилиш ишларига билим ва тажрибаларни фарқлаш, кўришдан фарқли равишда эшитишни қабул қилиш нутқли материал киради.

Кар ўқувчиларнинг эшитув идрокини ривожлантиришда асосий вазифалар қуйидагилардан иборатдир:

- уларнинг эшитиш қолдиғини ривожлантириш;
- шу асосда янги эшитув-кўрув негизини оғзаки нутқда сифатли идрок этиш;
- карларнинг эшитув идрокини ифодали нутқини қабул қилишда ишлата олиш;
- карларда товушлар ҳақидаги тушунчаларни бойитиш, ташқи шароитдаги товушларни англашни ўргатиш.

Қуйидаги вазифаларни эшитиш қобилиятини ривожлантириш ишини тизимли равишда олиб боришда асосий омил саналади. Карларда эшитув идрокини ривожлантириш овоз кучайтиргич аппаратларнинг стационар ёки индивидуал типдаги кенг қўллашда амалга оширилади.

Ўқитиш мобайнида фронтал машғулотларда стационар аппаратура, индивидуал машғулотларда эса стационар овоз кучайтиргич қурилмалар ва индивидуал эшитиш аппаратлари қўлланилади.

Кар болаларда эшитув идрокини ривожлантиришда нутқининг кучланиш режимини тўғри йўлга қўйиш асосий омил деб ҳисобланади.

Кар ва заиф эшитувчи болаларнинг эшитиш қобилиятини тадқиқ қилиш методлари.

Нутқ эшитиш қобилиятини тадқиқ этиш энг оддий ва осон метод ҳисобланади. Бу методнинг қулайлиги шунда кўринадик, бунда махсус асбоблар ва жиҳозлар бўлиши шарт эмас. Эшитиш қобилиятини тадқиқ этишда шивирлаган ва баланд овоздаги нутқ қўлланилади. Шивирлаб гапиришнинг у ёни бу даражада тезлаштириш учун сўзларни талаффуз қилиб туриш тавсия этилади. Шивирлаб гапиришнинг 6 – 7 метр масофадан қабул қилса эшитиш қобилияти нормал ҳисобланилади.

Бир метрдан камроқ масофадан шивирлаб гапиришни қабул қилиниши эшитиш қобилиятининг маълум даражада пасайганлигини билдиради. Шивирлаб гапиришнинг эшитмаслиги эшитишнинг пастлиги эканлигини билдиради.

Дастлаб шивирлаб гапиришга қараганда тахминан 10 метр кўп бўлган масофадан эшитиш мумкин бўлган ўрта ёки баланд нутқ қўлланилади.

Агар оғзаки баланд нутқ ёмон фарқ қилинса ёки бутунлай фарқ қилинмаса кучли овоздаги нутқ (қичкирик) қўлланилади.

Ҳар бир кулоқнинг нутқни эшитиш қобилиятига алоҳида тадқиқ қилинади. Бир кулоқ текшириладиганда иккинчи кулоқ бармоқ билан ёки пахта тикиб берктилади. Агар текшириладиган кулоқ эшитмаса, иккинчиси эшитса, эшитадиган кулоққа пахта тикилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки эшитадиган кулоқ эшитмайдиган кулоқ текшириладиганда унга айтиладиган гапни эшитади.

Шунинг учун эшитадиган кулоққа, у эшитмаслиги учун қаттиқ овоз чиқарадиган шақилдоқ шақиллатиб турилади. Нутқни қабул қилишни текширишда яқин масофадан бошлаш керак.

Текшириладиган бола барча сўзларни тўғри такрорласа, кўп талаффуз қилинадиган сўзларнинг фарқлай олмагунча, орадаги масофа аста – секин кўпайтириб борилади. Гапириладиган гапнинг 50 фоизини фарқлай олса, шу масофа нутқни қабул қилиш чегараси ҳисобланади.

Эшитиш қобилиятини текшириш натижалари фақатгина эшитишнинг ўткирлиги ва ҳажмига боғлиқ бўлмай, балки эшитадиган нутқнинг фонема, сўз, ибора каби элементларини фарқлай олиш қобилияти билан ҳам боғлиқдир. Шундай сўз ва ибораларни топиш керакки, бу сўзларни болалар осон тушунсин.

Эшитиш қобилиятини аудиометр ёрдамида текшириш энг мукаммал усул ҳисобланади.

ЭШИТИШ ҚОБИЛИЯТИНИ АУДИОМЕТР ЁРДАМИДА ТЕКШИРИШ.

Ҳозирги вақтда аудиометрнинг куп турлари ва моделлари ишлаб чиқарилган. Эшитиш қобилиятини текширишнинг икки хили бор: ҳаво йули орқали товуш ўтказиш механизми орқали текшириш ва суяк орқали текшириш. Товушларнинг тезлиги жуда катта чегарада ўзгариши мумкин: эшитиш қобилиятини қабул қилиш чегарасининг пастки қисмидан то 120 -125 гача (ўрта баландликдаги товушлар учун).

Аудиометр орқали чиқадиган овознинг баландлиги катта диапазонда 150 дан то 10000 ичига олади.

Баъзи аудиометрларда товуш баландлигининг ўзгаришига махсус регулятор – нинг майин ҳаракат воситаси билан эришилади, бу эса шу типдаги аудиометр частотаси ҳажми чегарасида ҳар қандай частотага эришиш имконини беради. Кўпчилик аудиометрлар чекланган миқдорда муайян частотани вужудга келтиради.

Аудиометр ёрдамида эшитиш сезгисини ўлчаш оддийгина амалга оширилади. Махсус дасталарни айлантириш йўли билан товуш баландлиги ва тезлигини ўзгартириб, минимал тезлик ўрнатилади, муайян тезлик баландлиги зўрға эштилади (тезлик чегараси).

Текширилувчи махсус кнопка ёрдамида эшитиш мавжудлиги ҳақида сигнал беради, кнопка босилганда аудиометр панелида чироқ ёнади.

Текширилувчи товуш эшитилиши мобайнида кнопкани узлуксиз босиб туради, мана шу вақт ичида сигнал чироғи ёниб туради, тўхтагач чироқ ҳам ўчади. Текширилувчини шундай жойлаштириш керакки, у аудиометрнинг олдинги панелини кўрмаслиги ва аудиометр дасталари қандай ўрнатилганлигини кузата олмаслиги керак. Баъзи аудиометр моделларида сигнал кнопкалари йўқ. Бундай ҳолларда текширилувчи эшитишнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши ҳақида оғзаки (эштаман-эшитмайман), ёхуд кўлнинг кўтариши ёки тушириши орқали сигнал беради.

НУТҚ АУДИОМЕТРИЯСИ .

Нутқ аудиометрияси нутқни фарқлаш чегарасини аниқлайди. Товуш частотаси генератори ўрнига магнитофон қўлланилади, магнитофон лентасига махсус танланган сўзлар, яъни нутқ материали ёзиб олинади. Бу мағериал магнитофондан нутқ тезлигини ўзгаришга ва уни ДБда ўлчанишга имкон берувчи кўндирмага сўнгра телефон наушниклар орқали текширилувчига узатилади.

Нутқ аудиометриясининг мақсади нутқни аниқ қабул қилиш чегарасини аниқлаш лашдир.

БОЛАЛАРДА ЭШИТИШ ҚОБИЛИЯТИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Нутқни эшитиш қобилиятини текширишдан аввал, бола ҳақида қисқа маълумот йиғиш лозим: илк жисмоний ривожланиш, нутқни ўсиши, эшитиш қобилиятини йўқотишнинг вақти ва сабаби, эшитиш қобилиятини йўқотишнинг характери, нутқни йўқотишнинг характери (нутқ билан эшитиш қобилиятини бир вақтда йўқолиши ёки бир қанча вақтдан кейин тўсатдан ёки аста- секин), тарбия шароити.

Текшириш тинч шароитда, шовқинлардан ҳоли бўлган хонада ўтказилиши керак. Вибрацион сезгилари орқали овозни қабул қилиш имкониятини йўқотиш учун боланинг оёғи тагига гиламча солинади. Боланинг кўз олдида ойна бўлмаслигини кузатиб туриш керак. Боланинг нотаниш шароитга бўлган таъсирини йўқотиш ёки камайтириш учун ёхуд улар билан тезда муносабатда бўлишда ота-она ёки педагогнинг иштирок этиши тавсия этилади. Текшириш олдидан болага эштилаётган овозга қандай таъсир кўрсатиш кераклиги тушунтирилади (қайрилиб қараш, товуш манбаини кўрсатиш, айтилаётган товуш ва сўзни такрорлаш, қўлини кўтариш, кнопкани

босиш). Боланинг туғилган дастлабки кунларидаёқ унинг товушга нисбатан таъсирини билиш мумкин. Бунинг учун товушдан таъсирланиш (баланд овоз, кўнғирок жаранги, хуштак овози) натижасида юзага келадиган ва гўдак бошини қимирлатиши, қовоқларини ҳаракатлантириши, эмизилаётган пайтида эмиш ҳаракатидан тўхташи юз берадиган ориентир таъсирланишдан фойдаланилади. Бу реакциялар (таъсирланиш) шартсиз рефлекс характериға эға. Гўдак болаларда товушға бўлган шартли реакцияни ҳам ҳосил қилиш мумкин.

Ясли ёшигача бўлган ва кичик ясли ёшидаги (2 – 4) болаларнинг эшитиш қобилиятини текшириш учун овозли ўйинчоқлардан фойдаланиш лозим.

Болаларнинг эшитиш қобилиятини текширишда объектив аудиометрия деб номланган метод катта аҳамиятға эға.

Ўқитишнинг дастлабки даврида эшитув идрокнинг ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишларнинг ўзига хослиги (Эшитиш хонасида фронтал дарслар).

Эшитув идрокини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишларнинг дастлабки босқичида нутқсиз товушларни ўрганишдан бошланади. Бу товушлар кўпроқ садо чиқариш, частота характеристикаси турли туман бўлади, шунингдек товуш номини белгилашда сўз запаси унга кўп талаб қилинмайди. Бу болалар учун, айниқса махсус тайёргарлиги бўлмаган болаларнинг мактабга чиқишида жуда муҳимдир. Нутқсиз товушни болалар тез илғаб оладилар.

Нутқсиз товушларни ўрганишдан асосий мақсад, болаларда атроф-муҳит ҳақидаги тасоввурни аниқлаш, уларнинг эшитув анализаторларини турмушга, яъни кундалик ҳаётга йўналтириш, сўнгара нутқни идрок этишга тайёрлашдир. Нутқсиз товуш орқали эшитув идрокни ривожлантириш программаси шундай тузилган, бунда ўқувчилар эшитиши қулай бўлган товушлардан (доира, най) лекин бири-биридан кескин фарқ қиладиган товушлардан фойдаланилади.

Секин-аста унча баланб бўлмаган товушларни фақлашга (гармоника ва метолофон) ўтилади. Бир вақтни ўзида товушни нутқ билан қарқлашга, яъни ўқувчиларни нутқ конструкцияси билан (доира овози чапдан келаяптими?, мен доира овозини эшитаяпман) товушни англашга ўргатилади.

Нутқсиз товуш орқали эшитув идрокини ривожлантириш бўйича ишлашда дастлаб товушларни идрок этишда товушларни фарқлаган ёки фарқланмаган товушга бўлиб ўрганилади.

Нутқсиз товушни идрок этишда фарқланадиган товуш деганда келиб чиқиши номалум товуш, яъни ўқувчилар товушини эшитади лекин униқайрдан чиққанлигини аниқлай олмайди.

Фарқланмаган товушни идрок этиш бўйича бўладиган дастлабки дарсларда ўқувчиларнинг эшитиш диапазони частотаси ва динамикасини ҳисобга олинади ва нутқсиз товушлардан фойдаланилади. Бунинг учун товушларни интенсивлигини ва частота характеристикаси бўйича, етарли даражада кучли бўлади, яъни болалар ва товушларни товуш кучайтиргич аппарати ёрдамида эшита олишлари керак. Бунда болалар агар товушни эшитса қўлларини кўтарадилар.

Ўқитишдан олдин ўқитувчи ўқувчиларга товуш келадиган манбаъни кўрсатади (доира) доира товушини эшиттириб, ўқувчиларнинг эшитиш қобилияти ва кўриш хусусиятидан фойдаланиб, товушни идрок этишда (доира чалингандан сўнг), яъни эшитса ўқувчи қўлини кўтаради агар товуш бўлмаса қўлини кўтариширак эмас.

Ҳар бир ўқувчи товушни идрок этиб, қўлини кўтара бошлайди. Ўқитувчи ўқувчига кўзини юмишини, бошини эгишини ва 2–3 марта доира чалишни (доирага уришни) сўрайди, товушни эшитган ўқувчилар қўлларини кўтаришлари керак.

Ўқувчиларни текшириш учун ўқитувчи айрим пайтда доирани чертмайди, ўқувчидан кўзини очишини илтимос қиладди ва товушни эшитдиларингми деб сўрайди. Ўқитувчи дарсни то ҳар бир ўқувчи ўрганиб олгунча ёки товушни фарқламагунча довом эттиради, кўпчилик ўқувчи ўзлаштиргандан кийин дарсни тугатиш мумкин.

Олиб бориладиган дарсни янада такомиллаштириш учун қуйидаги машқлар бажаришга лозим.

1. Ўқувчиларга байроқчалар тарқатилади. Ўқувчи асбоб ёрдамида товуш чиқаради, ўқувчилар байроқчаларини кўтаради, товуш эшитмаслар бойроқни кўтармайдилар.
2. Ўқувчилар ўқитувчи ўтирган столга орқалари билан турадиган жойларидан юриш маршини қиладилар, товуш тўхтатиши билан уоар ҳам тўхтайдилар.

Нутқсиз товушни идрок этшни фарқлаб уникелиб чиқиш манбаъини айтиб бера олади, яъни бола доира товушини ёки кўнғироқ товушни аниқ айтади. Бунда албатта товуш кучайтиргич аппаратида фойдаланиш керак.

Биринчи дарсларда бир-биридан товушлар кескин фарқ қиладиган товуш манбаъларидан, масалан доира ёки найдан фойдаланилади.

Ўқувчи эшитув идроки орқали най товушидан, доира товушини албатта фарқлай олиши керак, ўқитувчи берган намунани нутқ орқали ифодалай олиши керак.

Дастлаб, ўқитувчи ўқувчиларда бу ўйинчоғни билиш – билмаслигини аниқлаб олади. Масалан, ўйинчоқни кўрсатиб бу нима дейди. Агар ўқувчи айтишга қийналса, унда ўқувчи бу ўйинчоқ номини ўзи айтади. Доскага расм (бирор нарсани ифода этган) ва уни тагига нималиги ёзиб қўйилган жадвал осиб қўйилади, масалан,



Бу барабан

Жадвални доскага осиб қўйгандан сўнг, ўқитувчи ўқувчиларга шу ўйинчоқдан чиқадиган товушга кулоқ солишни буюради ва савол беради.

“Сен нима эшитдинг” (саволлар доскага олдиндан ёзилган бўлиши керак). Ўқувчи жавоб беради: “Мен най товушини эшитдим”. Бу вазифа ўтиб бўлингандан кейин ўқитувчи фақат товушга суянган ҳолда иш олиб боради. Секин – аста янги товушларни қўшиб борилади. Дарсда 4 – 5 товушдан ортиқ фойдаланиш тавсия этилмайди. Ўша ишлатилган 4 – 5 товушнинг ичида 3 таси янги бўлиши керак.

Товушлар сони қанча кўп бўлса, болалар уларни фарқлашда кўп қийналадилар. Кейинги дарсларда болалар бир – бирига яқин бўлган товушларни фарқлашга ўтадилар, масалан барабан товушидан доира товушини, най товушидан хуштак товушини, металафон билан гармоника. Бу вазифани турли ўйинли машқларда ўтказиш мумкин.

1. Болалар доира шаклида турадилар, ҳар бирини қўлида товуш чиқарадиган ўйинчоқ. Бошловчини кўзини бойлаб қўядилар. Ўқитувчи ишораси билан ўқувчилардан бири ўйинчоғи орқали товуш чиқаради. Бошловчи эса қанақа товуш эшитганини аниқлаши керак.

2. Болалар партада ўтириптилар, улар олдида товуш чиқарадиган ўйинчоқ ёки расм бор. Ўқитувчи товуш чиқаради, ўқувчи ўйинчоғини ёки расмини кўтаради ва шунга мослаб нутқли товуш чиқаради. Кейинги дарсларда ўқувчиларга асбобда чиқарадиган сигналлар сонини аниқлаш топширилади. Ўқитувчи барабанга уриб товуш чиқарар экан, бир вақтни ўзида бармоғи билан ҳар бир чиққан товушни санай бошлайди. Ўқувчилар эса дастлаб ўқитувчи билан биргаликда такрорлайдилар,

кейин эса, мустақил ўзлари санай бошлайдилар. Бир неча марта бу машқ турли асбобларда ўқувчилар томонидан такрорланади. Бунда ўқувчилар кўрув анализаторларисиз эшитув идроки ёрдамида чиққан сигналларни бармоқлари билан санайдилар. Билимни мустаҳкамлаш учун шундай машқ ўтказиш мумкин. Ўқитувчи асбобда бир неча марта сигнал беради, ўқувчилар эса бармоқларида эшитган сигналларини санайдилар, чапак чаладилар (масалан, тўрта сигнал эшитсалар тўрт марта чапак чаладилар) асбобларда такрорлайдилар, айлана таёкчалар чаладилар. Дарс программасида товуш чиқиш манбаи томонлари, яъни товуш қайси томондан чиқаяпти, ўнгданми, чапданми, олдиндами, орқаданми? Ана шуларни ҳам аниқлаш кўрсатилган. Бу вазифа товуш кучайтиргичсиз олиб борилади. Бунда дарс эшитув, кўрув анализаторларига суянган ҳолда олиб борилади. Биринчи навбатда товушлардан бошлаш керак, чунки товуш инсон амалиётида аҳамиятга эга, масалан, эшик тақиллатилади ёки кўнғироқ чалинади, автомашина ўтиб кетганда албатта шовқин эшитилади.

Ўқувчининг вазифаси товуш товуш чиққан манбаларни аниқлаш ва уларни нутқ билан ифодалашдир. Машқ бошланишида товуш манбаи айтилади ва қўл билан товуш чиққан томон кўрсатилади. Товуш чиққан манбани айтишдан олдин, ўқувчиларга чап, ўнг, олд, орқа тушунчаларини маъносини яхшилаб ўргатиш керак. Болаларга шундай савол бериш мумкин: парта қаерда жойлашган? Доска қани? Дераза, эшик қаерда? Бу машқларни иложи бўлса кенг, катта хонада олиб бориш керак, хонанинг тўртта бурчагига кучайтиргич динамиклари ўрнатилиши керак.

Ўқувчилар хона ўртасига айлана шаклида турадилар. Сўнгра динамиклардан галма – галдан товуш чиқарилади, ўқувчи қайс томондан қанақа товуш келаётганини аниқлайди. Қуйидаги машқлар тавсия этилади.

1) Болалар катта айлана ҳосил қилиб турадилар. Уларнинг ҳар бирларида товуш чиқарувчи асбоб бўлади (ўйинчоқ), бошловчи айлана ўртасида туради, уни кўзи бойланади. Болалардан бири қўлидаги ўйинчоғи орқали товуш чиқаради, бошловчи товуш чиққан томонни қўли билан кўрсатади ва жавоб беради.

Мен гармоника товушини ўнг томондан эшитдим.

2) 4 та ўқувчи хонанинг 4 та бурчагида турадилар. Бошловчи хона ўртасида туради, унинг кўзини бойлаб қўйишади. Ўқувчилардан бири ўйинчоғи билан товуш чиқаради, бошловчи товуш чиққан томонни қўли билан кўрсатади, қайси ўйинчоғидан товуш чиққанлигини аниқлаб айтади, товуш чиққан томонга бола ёнига боради. Эшитув идрокини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган программанинг бирида товуш садосининг баландлиги, кучли ва давомийлиги, кетма – кет қўшилганлиги ва узлуксизлигини аниқлашга мўлжалланган. Бу бўлимнинг вазифаси болаларни товушни узун ва қисқалиги, қўшилган ва узилганлиги, баланд ва пастлигини аниқлай олишга ўргатишдир.

Бу вазифани ўқувчилар товуш чиққан манба ва йўналишни аниқлай оладиган бўлганларидан кейин бошлаш керак.

Бошида ўқитувчи эшитув ва кўрув анализаторларига суянган ҳолда болаларга иккитагача товушни эшитишни таклиф этилади (узун ва қисқа) ва сўрайди. “ Товушлар бир – биридан нима билан фарқланади ”. Ўқитувчи ўқувчилар билан аниқлай бошлайдилар: битта товуш – узун, иккинчиси қисқа. Ўқитувчи доскада товушларни график тасвирини тўғри чизиқлар билан чизади.

Ўқувчилар олдин ўқитувчи билан биргаликда, кейинчалик мустақил равишда товушнинг узун – қисқалигини кўрсата бошлайдилар. Бунда улар қўлларини гори – зонтал йўналишда катта очадилар – демак, бу узун товуш, қисқа товушни аниқлашда қўлларни салгина очадилар. Машқ нутқ билан жўр бўлиб олиб борилади. Мен барабаннинг қисқа (узун) товушини эшитдим ёки барабан узоқ жаранглади. Болалар товушнинг узун – қисқалигини аниқлаб олганларидан кейин, товушнинг бошқа хусусиятларини ўргана бошлайдилар. Масалан: товушнинг паст – баландлиги, қўшилган ёки узоқлиги худди шундай машқлар билан ўрганилади.

Юқоридаги машқларни нутқсиз товуш ритмларини фарқлашга, оддий ҳосил қилувчи товушларни ўрганишдан ўтиш керак.

Бу бўлим вазифаси ҳам кўпгина қисқа товушлар ичида узун товушни аниқлаш, оддий бўғин ҳосил қилувчи товушлар ритминини эшитиб аниқлашга ва уларни овоз (товуш) да такрорлашни билишга бағишланади. Бу машқлар ўқувчиларда эшитув идрокни ривожлантирилади ва сўздаги урғули бўғинни фарқлашга ўргатади.

Шунинг учун нутқсиз ритмларни фарқлаш бўйича бажариладиган машқларда бир неча калта товушлар ичида битта узун товушни ажратиб олиш керак ва овоз билан шу узун товушни оддий бўғин ҳосил қилувчи товушларни кўрсатиши керак. Масалан: тата, татата.

Нутқсиз ритмларни график усулда тасвирлашда қуйидаги белгилардан фойдаланилади (қавс устида чизикчаси билан, урғуси бўлса қавсни ўзи).

Ўқитувчи ўқувчиларнинг эшитиш ва кўрув идрокига суяниб, бир қатор барабанда жаранглайдиган товушлар ичида узунроғини танлайди ва бу ритмни кафтлари билан чапак чалиб ёки партага ёки барабанга қўли билан ўша оҳангни уриб бажаради: ритмни доскага ёзиб яна такрорлайди.

Бир қатор машқлар бажарилгандан кейин ўқувчиларга шу ритмни фақат эшитув орқали такрорлаб ва барабанда бажаради.

Кейинги дарсларда узунроқ товушни бўғин ҳосил қилувчи товушлар билан боғлиқ ҳолда бажариш керак, бунда бўғинлардан бирини узунроқ ва зўр бериб айтилади. Бу бўғин ҳосил қилувчи товушларни доскага нутқсиз ритмларни ифодаланган белгиларга мослаб ёзилади.

Уларни бажаришдан олдин бир – бирига қўшилган ҳолда, кейинчалик товушларни қайтариб бажарилади.

Билимларни мустаҳкамлаш учун қуйидаги машқларни бажариш керак:

1. Ўқитувчи садо (ритм) чиқаради, ўқувчи чапак чалиб шу садони бажаради.
2. Ўқитувчи ёки бошловчи барабанда ёки доирада ритм бажаради, ўқувчилар уни бошқа асбобларда бажардилар.
3. Ўқитувчи асбобларда ритм бажаради, ўқувчилар эса ритмни график белгисини ёзади.
4. Ўқитувчи ёки бошловчи оғзида бўғинли ритм бажаради (масалан, татата, татата), ўқувчилар эса бўғин ҳосил қилувчи ритмни ёзиб оладилар ва улар ҳам оғизларида айтадилар.

Эшитишда нуксони бўлган болаларда ҳайвонлар ва қушлар товушни фарқлаш бўйича олиб бориладиган машқлар зўр қизиқиш уйғотади.

Навбатдаги бўлим, бу граммофон пластикнасининг ёзувдаги овоз характерини аниқлашдир (.....валсь ва маршдан, ашулани гапдан, хорни яккахон ашуладан, эркак овозини аёл киши овозидан фарқлаш).

Бу бўлимнинг асосий вазифаси – музика ритмлари характерини аниқлаш, уларни оҳангига қараб солиштириш. Программанинг бўлимларидан бири ўқитувчи овози билан ўқувчи овозини эшитув идрокига қараб фарқлаш.

Шу машқлар ёрдамида ўқувчилани атрофдагиларнинг нутқини тушунишга ўргатиш дастлаб болалар этилган овоз кимга тегишли эканлигини аниқлашга ўргатадилар. Секин – аста улардан нутқ мазмунини аниқлаш ҳам талаб этилади. Бу машқлар ўқитувчи ёки навбатчи синфда йўқлама қилиш билан бошланади. Кейинчалик шеърни ким ўқигани аниқлашга ўтилади. Бунинг учун ўқитувчи томонидан ўқилган шеър парчаси доскага ёзилади ва ўқувчилар бу парчани эшитиб тинглашлари керак, аниқроғи 2 – 3 ўқувчи овоз чиқариб ўқиши керак. Шундан кейин ўқитувчи ўқувчилардан ким шеър ўқиганлигини сўрайди.

гапларни фарқлаш бўйича олиб бориладиган иш мазмуни ва тартиби.

Эшитишда нуқсони бўлган болалар мактабида гап ёрдамида эшитув идрокини ривожлантириш умумтаълим дарсларида, якка тартибдаги ва умумий машғулотлар, дарсдан ташқари ўтказиладиган тадбирларда амалаг оширилади.

Гап учун материал танлаш программа мазмунига муайян машғулот темаси ва мақсадига боғлиқ.

Янги сўз ва ибораларни аста – секин киритиш керак. Бунда албатта Е, П. Кузьмичеванинг кар болалар ўқийдиган мактаб учун ишлаб чиққан 3 этапдан фойдалиниш керак, лекин эшитишда нуқсони бўлган болалар билан ишлаганда бу этапларга кам вақт сарфлаш керак.

1 – этап: 1 – синфда 1 – чоракда ўтилади.

2 – этап: 1 – синфнинг 2 – ярим йиллигида ўтилади.

3 – этап: 2 – синфнинг 1 – ярмида ўтилади.

1 – ЭТАПДА . Болаларга шундай нутқ материали тавсия этиладики, бунда албатта бу материал товуш образи болаларга албатта таниш бўлиши керак. Бу материални дарсда болалар бир неча марта товуш кучайтиргич аппарати ёрдамида идрок этишган. Муайян нутқ материали дастлаб эшитув – кўрув орқали, кейин эса эшитиб, ёддан айтишга ўтилади. Масалан, бугун об – ҳаво қанақа? Кўчада ёмғир ёғмоқда.

2 – ЭТАПДА. Аста – секин таниш нутқ материалига товуш образи нотаниш бўлган материал қўшилади. Бу этапда нутқ материалини идрок этиш ёзма усулда олиб борилади. Масалан: Совуқ куз келди, гапини ўқувчига нотаниш бўлган ёмғирли сўзи билан алмаштириш мумкин, яъни ёмғирли куз келди.

3 – ЭТАПДА. Шундай нутқ материали тавсия этиладики, бунда бу материалнинг товуш образи боаларни нотанишдир. Бу этапда материал бир йўла оғзаки идрок этишга ўтилади. 3 – этап келгуси ўқув йилларида етакчи ҳисобланади, яъни 2-5 синфларда якка тартибдаги машғулотларда ўтилади.

Якка машғулотларида эшитув идрокини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган машқлар мазмунига қуйидаги материаллар киритилган:

1. Турли хил доим ишлатиладиган саволлар; Неча ёшга чиқдингн? Қайси шаҳарда яшайсан? ва б.

2. Машғулот ўтказиш тадбирларига боғлиқ бўлган иборалар: Мисол ёз, шеър ўқиб бер.

3. Қуйидаги гапларни фарқлаш: Қиз мисол ишламоқда. Материал ўзлаштирилиб бўлиши билан уни мураккаблаштириш керак. Топшириқларни фарқлаш ва бажариш ўқитувчи билан суҳбат ўтказиш.

Якка машғулотларда эшитув идрокини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган машқларни турли кундалик ишлатиладиган савол – жавоб, илтимослар ўқув ишларини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган топшириқлардан бошлаш керак. Кундалик ишлатиладиган саволлардан йил фаслига оид, об – ҳавога оид, ҳафта, ой, санага оид саволлар берилади.

Кейничалик таржимаи ҳолга боғлиқ саволлар: Исминг нима? Неча ёшга чиқдингн? Қаерда яшайсан? Оилангда неча киши? Онангни исми нима? кабилар берилади. Ўқув машғулотларини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ибораларни ёд-

дан фарқлаш, шунингдек бир неча сўзлардан таркиб топган ибораларни фарқлашда қуйидаги иш туридан фойдаланиш мумкин.

1. КАРТОЧКАЛАР БИЛАН ИШЛАШ

Ўқувчи олдида топшириқлар ёзилган карточкалар бор (машқни ёз, машқни қайта кўчир, машқни кўчириб ол). Ўқувчи топшириқни ёддан идрок этади, керакли карточкани топиб, топшириқни бажаради ва бажарганлиги ҳақида ҳисобот беради: “ Мен машқни ёздим ”.

2. РАСМЛАР БИЛАН ИШЛАШ

Ўқитувчи расмларни олдида ёйиб қўяди. Бу расмларда фаолият тасвири туширилган: боқяпти, боқиб бўлди, боқмоқда. Ўқитувчи микрофонга (экранли) гап ўқиб беради. Қиз товукларни боқмоқда. Қиз товукларни боқиб бўлди. Ўқувчи микрофонда эшитган гапни идрок этиб, керакли расмни топади, бу гапни такрорлайди.

3. КОНСТРУКТИВ РАСМ БИЛАН ЁКИ МАКЕТ БИЛАН ИШЛАШ

Ўқитувчи кўмакчиларидан иборат сўз бирикмаларини фойдаланган топшириқларни фарқлашни топширади. Бунда кўмакчилар турли отдан иборат бўлган.

Ўқувчи топшириқларни бажаради: Буюмлар фойдаланган расмларни топади ва конструктив расмга ёпиштириб қўяди. Топшириқни бажарганлиги ҳақида ҳисобот беради. Шунга ўхшаш иш макет билан ҳам бажарилади, фақат расмлар ўйинчоқлар билан алмаштирилади. Масалан: Диванни девор ёнига суриб қўй. Расмни диван устига осиб қўй. Столни хона бурчагига қўй. Креслони диван ёнига қўй. Стулларни стол ёнига қўй.

4. ТОПШИРИҚЛАРНИ БАЖАРИШ

Ўқитувчи топшириқ беради: Стол атрофида айлан, стол олдида тур, стол тагидан қаламни ол.

Программанинг энг муҳим бўлими – суҳбат ўтказишни билишдир. Дастлаб суҳбат ўтказишда ўқитувчи фаол қатнашади, кейинчалик секин – аста фаоллик ўқувчиларга ўтади. Суҳбат учун нутқни ривожлантириш дарси материаллардан фойдаланиш мумкин.

Суҳбат ўтказишда қуйидаги иш турлари бажарилади:

1. Ўйинлар (масалан, “ Магазинлар ” мавзусидаги ўйин 2 – синфнинг 2- ярим йиллигида). Ўқитувчи: магазин – магазин ўйнаймиз. Мен сотувчи бўламан, сен харидор бўласан. Гаплашганда сен қуйидаги сўзларни айтишинг керак. Бизники сизники, меники, мен, сиз.

Ўқитувчи ўқувчи олдида юқорида айтилган сўзлар ёзилган карточкаларни тахтачага қўяди. “ Мактаб кутубхонасида ” , “ Ётоқхонада ” каби мавзулар ўрганилганда бажарилади. Агарда ўқувчи суҳбат давомида қийналса, ўқитувчи саволлар турли вариантларда ёзилган тахтакчани тавсия этади. Суҳбат ўтказиш давомида қуйидаги мавзуларда ўйин ўтказиш мумкин: “ Врач хузурида ”, “ китоб магазинида ”, “ дарсда ”.

2. Суҳбат давомида наоёйиш. “ Мактаб кутубхонасида ”, “ Ётоқхонада ” каби мавзулар ўрганилганда бажарилади (3- синфнинг 2- ярим йиллиги).

3. Расмлар, расмлар сериясидан фойдаланилган суҳбат. Расм ёки расмлар серияси

«Дарё узра баҳор», « Кузда дала, ўрмонда кечадиган ўзгаришлар».

4.Экскурсиядан сўнг, дам олиш куни, каникул, кинофильм кўриб бўлгандан сўнг ўтказиладиган суҳбат.

Темаси куйидагича бўлиши мумкин.

“ Мактабда бола меҳнати”, “ Каникуллар ҳақида”, “ Кўрилган фильм ҳақида”.

ПРОГРАММАНИНГ ЯНА БИР МУҲИМ БЎЛИМИ ГАПЛАРНИ ФАРҚЛАШ.

Гапларни бир – биридан фарқлаш қийин бўлиши мумкин, чунки гаплар мазмун жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлмаслиги мумкин.

МАШҚ УСЛУБЛАРИ.

1.ГАП СХЕМАСИНИ ҚОҒОЗ ЁКИ МАГНИТ ТАСМАЛАРИДАН ТУЗИШ.

Ўқитувчи экран орқасда гапни ўқийди, ўқувчи эса қоғоз ёки магнит тасмасидан шу гап схемасини тузади.

Масалан: 1-синфнинг 2-ярим йилликда куйидаги гап олинади. Ўқитувчи доска тепасига расм осиб қўяди:

ЎҚУВЧИ ТАСМАЛАРДАН СХЕМА ТУЗАДИ:

ўқитувчи	доска	тепасига	расм	илди
----------	-------	----------	------	------

Болаларда эшитиш қобилияти жуда пасайган бўлиб, гапларни оғзаки идрок этиш қийинлашади. Ана шунинг учун машқнинг бу тури 1 – 2 – синфлар учун жуда қийин.

2. РАСМЛАР ТАНЛАШ

(1- синфнинг 1- ярим йиллиги) ҳар бир гап учун расм танланади.

Ўқитувчи экран орқасида гапни ўқийди, ўқувчи гапга мос расмни излаб топади ва гапни такрорлайди.

3. ГАПНИ РАСМ БЎЙИЧА ВА РАСМСИЗ ТЎЛДАРИШ (5 – синф)

Ўқитувчи экран ортидан гапни бир қисмини ўқийди, ўқувчи уни давом эттиради, албатта расмга суянган ҳолда. Гапни расмсиз ҳам тўлдариш мумкин. Ўқитувчи экран ортидан гапни катта қисмини ўқийди, ўқувчига фақат 1- 2 сўз билан у ўқиган гапни тугатиш қолади.

4. БИР – БИРИГА ЎХШАШ КЕРАКЛИ ГАП ЁЗИЛГАН ТАХТА- ЧАЛАР ТАНЛАШ

Масалан: Қиз столча чизмоқда. Қиз фонар чизмоқда. Гаплар тахтачага илгаритдан ёзилган бўлади. Ўқитувчи уни экран олдида ўқийди. Ўқувчига берилган тахтачалар ичидан кераклигини олади ва гапни такрорлайди.

Машқнинг усули 3 – 4 – синф ўқувчилари билан ишлаганда ўтказилади.

5. ЎЙИНЛАР

Гапларни фарқлашга бағишланган машқларда Е. П. Кузьмичева кар болалар билан ишлаш учун тавсия этилган “ ишонаман, ишонмайман ” ўйинидан фойдаланиш мумкин. Масалан: 1 – синфда, расмда уй чизаётган бола тасвирланган. Ўқитувчи олдидан нотўғри савол беради. “ Қизча уй чизаяптими? ”, ўқувчи “ йўқ ” деб жавоб беради.

6. ШАКЛИ БУЗИЛГАН (текст) гап билан машқ қилиш.

Бу машқ усули сўз бирикмалари ва мураккаб гаплар тузишни ўрганилганда ишлатилади. Масалан: Қиз янги кўк рангли ипак кўйлак кийди. Бу гап ёзилган тахтачалар олдиндан бўлақларга қайчи билан бўлинади. Ўқитувчи экран ортидан текстни ўқийди, ўқувчи эса қайчи билан қирқилган сўз бўлақларни гап тузади.

Программанинг яна бир муҳим бўлимларидан бири математик материални фарқлашдир. Математик материални фарқлашда болаларни математик термин ва ифодаларни ётдан идрок этишга ўргатишдир. Математик терминларни идрок этишда машқнинг қуйидаги усуллари қўлланилади, масалан: рақамлар билан ёзилган расмлардан фойдаланиб (5та савзи) мисол тузиш. Масала шартини ўқитувчи айтиб туради, масалани ёзма ёки оғзаки ечиш мумкин. Ўқитувчи мисол ёки масалани такрорлайди. Ўқувчи ўқитувчи афтган мисол ва масаласини ечимини айтади.

Масалан: 2 ва 5 рақамларини ол, яна -, + белгиларини ол, мисол туз ва еч, жавоб ини айт. $2+5=7$

Математик материалларини фарқлашда қуйидаги иш усуллари бажариш керак: Намойиш, топшириқларни бажариш, расмлар ёрдамида масала тузиш.

МАТНЛАРНИ ЁДДАН ФАРҚЛАШ ИШ МЕТОДИКАСИ

Матнларни эшитиб идрок этиш ишлари (машқлар) 1- синфнинг 2- ярим йиллигида бошланади. Дастлаб матнлар оҳанги таниш сўзлардан тузилади. Секин – аста матнга оҳанги нотаниш сўзлар киритилади. Ўқувчилар матнни эшитиб идрок этганларида, матннинг асосий мазмунини тушиниб олади. Бунда матнда ташкил этган сўзларни аниқ идрок этиш шарт эмас.

Ўқувчига ҳар бир янги матн ёддан идрок этишга тавсия этилади. Матндаги икки гапни эшитиб бўлгандан кейин, матнда нима ҳақида гап кетаётганлигини ҳикоя қилиб бериши керак ёки схематик тарзда чизиб бериши керак. Агарда ўқувчи бу вазифани бажара олмаса, унда эшитув-кўрув идроки билан ўрганилади ва ўқувчи томонидан бир марта ўқилади. Матн билан танишиб бўлгандан кейин, гап ва сўзлар ёддан эслашга тавсия этилади. Ёддан эшлашда матнни бошидан охитигача идрок этиш мумкин ёки бўлиб-бўлиб. Ўқувчи матнни ёддан эслай олгандан кейин, унга матн бўйича бир қатор топшириқлар берилади, Масалан: саволга жавоб бериш, топшириқларни бажариш. Матн бўйича вазифа бажарилаётганда ўқувчига ёрдам беришлари учун расм ёки тахтачага ёзилган матн берилади. Агарда 2 марта такрорланганда ҳам ўқувчи вазифани тушунмаса унда матн эшитув - кўрув орқали идрок этилади, кейинчалик бир қатор савол берилади. Матнни ёддан айтиб бериш мумкин. Ўқувчи матндаги барча сўз ва ибораларни ёддан идрок этгандагина матнни тўлиқ ўзлаштирган ҳисобланади.

1- СИНФДА МАТН УСТИДА ИШЛАШ.

1-ДАРС. Ўқувчи “менинг оилам” мавзуси бўйича ибора ва сўзларни ёддан идрок этади, бу ибора ва сўзлар оҳанги (бовуш образи) унга таниш. Сўнгра ўқитувчи

унга шундай дейди: Ҳикояни эшит. Ҳикояни ўқий бошлайди.”Оила” Ўқувчи матнни бир йўла ёддан идрок этади.

Ўқитувчи савол беради: “ Нимани эшитдинг? ” ва ҳикоя мазмуни расмларда тасвирлаб бериши ёки қиқилган шакллардан расм тузиш лозим, текстни 2 – маротаба ёддан такрорлагандан сўнг, ўқувчи уни идрок этмайди.

Матн қайта ўқилади ва ўқувчи эшитганини ҳикоя қилиб беради, ўзидаги расмлардан фойдаланади. Сўнг матн гапларга бўлиниб ўқилади. Ўқувчи матнни, гапларни ёддан идрок этади: уларни такрорлайди ва эшитган матн бўйича гап тузади (расмлар танлайди, шакллар қирқади).

2 – ДАРС. “ Оила ” ҳикояси ўқувчига бир йўла ёддан идрок этишга тавсия этилади. Ўқувчининг имконига қараб матн бутун ёки гапларга бўлиниб ўқилади.

Сўнгра ўқувчига тахтачага ёзилган гаплардан тузилган матн ўқилади. Ўқиш жараёнида ўқиш техникаси ўрганилади. Матн ўқиб бўлгандан сўнг матн ўқувчи олди-дан олинади ва унга ёддан айрим сўзлар ва сўз бирикмаларини айтиш тавсия этилади.

3 – ДАРС. Ўқувчига “Оила” ҳикояси ёддан идрок этишга тавсия этилади. Ўқувчи матнни эслагандан кейин унга матн бўйича вазифа тавсия этилади. Вазифани ўқувчи бажарётганда қийналмаслиги учун ҳикоя матнни ёзилган тахталар ёки темага мос келадиган расмлар бериш мумкин.

Эшитув идрокини ривожлантириш бўйича машқлар принципи 2-3- синфлар учун 1- синфда қандай бўлса, шундай. Бу синфларда нутқ материали мураккаблашади, унинг ҳажми ошади, айниқса оҳанги нотаниш сўз ва ибораларни ёддан идрок этиш ўқитилиши муҳим аҳамиятга эга. 3- синфда ўқувчи ўзининг синфдоши айтган нутқ материални такрорлашга (тушунишга) ўргана бошлайди. Бу нутқ материали ўқувчи томонидан экран ортидан айтилади. Ўқувчининг бундай ёддан идрок этиши маълум вазиятда ишлатилади.

Эшитув идрокини ривожлантириш ишининг системаси.

Оғзаки нутқни шакллантириш шартларидан бири карларнинг нутқини эшитиб идрок қилиш қобилиятини ҳамда нутқий эшитувни ривожлантириш бўлиб ҳисобланади. Бу қобилият таълим – тарбия жараёнида марказий нерв системасининг юқори эшитувчанлиги, қабул қилувчанлигидан ривожланади. Кўпгина кар болаларда эшитув идроки сақланган бўлиб, бу овоз кучайтирувчи аппаратлар ёрдамида махсус машғулотларда янада шакллантирилади.

Нутқий эшитувни шакллантириш ишининг вазифаси карларда эшитув қолдиини интенсив ривожлантиришдир, бунинг замирида эшитув – кўрув ёки оғзаки нутқий идрок қилиш асоси вужудга келади, нутқий мулоқот малакаси шаклланади. Шу билан бирга кар болаларга атроф муҳитда ориентир олишга ўргатиш учун нутқий бўлмаган товушлар ҳақида ҳам маълумотлар бериш лозим.

Нутқий эшитувни ривожлантиришнинг асосий шартларидан бири нутқий эшитув муҳитини ҳосил қилиш бўлиб, бу овоз кучайтирувчи аппарат ёрдамида карлар томонидан турли типдаги нутқларни доимий идрок қилиб боришни таъминлайди (стационар овоз кучайтирувчи аппаратлар, индивидуал эшитув аппаратлари).

Карларда нутқий эшитувни шакллантириш узоқ давом этувчи эшитув машқлари жараёнида ривожланиб боради. У икки босқичга бўлинади.

1 – босқичда карлар педагог ёрдамида турли ҳил фразаларни, сўзларни, солиштиришлари учун овоз кучатириш аппарати билан нутқий сигнални ажратиб қабул қилишга ўрганадилар, махсус машқлар ўтилади.

Ўқувчиларда эшитув қолдиқлари қанчалик яхши сақланиб қолган бўлса, ўзлаштириб олиш натижалари шунча юқори бўлади (айниқса 250Гц – 500Гц).

2 – босқичда карлар овоз кучайтирувчи аппарат ёрдамида нутқнинг фонетик тuzилишини эшитиб ажратиб қабул қилишга ўрганадилар. Бу босқичда сўзларни эшитиб қабул қилиш таълими таъсирида эшитув ва кўрув орасидаги ўзига хос боғланишлар ўсади.

Карларда нутқий эшитувни ривожлантириш иши жараёнини методлари ва таркибига кўра уч даврга: бошланғич давр (тайёрлов- 1- синф); асосий давр (2-5- синфлар) ва индивидуал аппаратлардан актив фойдаланиш даври (6-7- синфлар) бўлинади.

Бошланғич даврда карлар нутқий эшитувни ривожлантириш учун шароит яратилади, эшитув захираси аниқланади.

Асосий давр эшитувни интенсив ривожлантириш билан характерланиб карлар томонидан нутқни қабул қилиш оғзаки нутқнинг шаклланишида ривожланаётган эшитув идрокидан актив фойдаланишида малакалари тараққий этади. Бу даврда эшитув идрокини узоқ машқ қилдириш, овоз кучайтириш аппаратларидан фойдаланиш маълум миқдорда эшитиш идрокини компенсация қилишга катта ижобий ёрдам беради.

Бу даврда карларда нутқий эшитувни ривожлантиришнинг мувоффақияти оғзаки нутқни шакллантириш, болаларнинг ақлий ва нутқий ривожланганлиги даражаси, сўзларни ўзлаштириш ва талаффуз малакаси, тилнинг грамматик тизими, карларнинг билиш фаолияти ривожланиши мактабдаги барча ишларнинг қандай ташкил этилганлигига боғлиқ бўлади.

Карларнинг эшитув идроки асосий мустақил инициатив бўлиб қолиши учун у ҳам суҳбатининг унга қаратилган нутқини тушунибгина қолмай, ўртача равонликда гапира олиши, урғуларни ажратиш, сўзни товуш бирикмаларини иложи борица аниқ ёки аниқроқ шакллантириш керак.

Мактабда нутқий эшитув режимини ташкил қилиш ўқитувчининг ўқувчи нутқини дактил формасидан тўғри фойдаланиши муҳим аҳамиятга эга.

1- синф ўқувчилари 1- ярим йиллик давомида дактилда гапириш техникасини, қўллар ҳаракатини, ҳарф таркибини аниқ кўрсатиши, тезлик, оғзаки ва дактил гапириш тузилиши ва хусусиятларини ўзлаштирадilar.

Муסיқа ритмик машғулотларида, индивидуал машғулотлар, эшитувни ривожлантириш хоналаридаги дарсларда материал асосан оғзаки – дактилда гапиришади.

2- синфдан 12- синфгача ўқувчилар катталари билан фақат оғзаки гаплашадилар, айрим сўзларни гапиришда қийналсаларгина нутқни оғзаки дактил формасидан фойдаланадилар.

Нутқнинг оғзаки дактил формаси ўқувчилар ўқитувчини берган саволларига жавоб беришда ишлатилади. Муסיкий – ритмика машғулотларида нутқнинг дактил формасидан фақатгина сўзнинг ҳарф товуш талаффузида қийналишганда фойдаланишади. Сўз ҳам оғзаки, ҳам дактилда гапирилиб кейин албатта дактилсиз гапиришади. Нутқий товушни ривожлантиришда тўғри ташкил этилган нутқни эшитиб идрок қилиш машқлари асосий ўринни эгаллайди. Бу машқлар таълимнинг барча йилларида умумтаълим дарсларида, муסיкий – ритмика дарсларида, асосий синфдан ташқари машғулотлар ўтилади.

Фронтал машғулотлар

Фронтал машғулотлар (дарслар, синфдан ташқари ишлар). Эшитув, кўрув ўқувчилар томонидан қабул қилишнинг асосий усули бўлиб ҳисобланади. Нутқий материални эшитувни қабул қилиш бўйича машқлар 1 – синфдан бошланади, бунда сўзлар экран орқасидан икки мартадан кўп қайтарилмайди. Агар материални эшитиб идрок қила олмасалар, унда кўрув, эшитув орқали қабул қилинади, ўқитувчи томонидан доскага ёзилади (ёки табличка орқали кўрсатилади), ўқувчилар уни ўқишади ва яна фақат эшитув орқали идрок қилдирилади. 3 – синфдан бошлаб ўқувчилар фақатгина ўқувчи нутқини идрок қилибгина қолмай, бир – бирларини нутқини ҳам эшитиб идрок қиладилар.

Дарснинг боришида ўқувчиларни эшитганда янги ва нотаниш бўлган товушли материални идрок қили олиш таълими бўйича доимий иш олиб борилади. Бу дарс мавзусини эълон қилиш, алоҳида сўзларни, сўз бирикмаларининг ва фразаларни айтишдир.

Идрок қилишга ёрдам беришда турли хил дидактик қўлланмалар (суратлар, табличкалар, кесма матнлар) дан доскага ёзишдан фойдаланилади, бу материални эшитиб идрок қилишга ва фарқлашга дарснинг асосий таркибини ўзлаштириб олишга ёрдам беради.

Ўқувчиларни эшитув идрокини ривожланиш даражасига қараб ўқитувчи уларни сўз ва сўз бирикмалари фразаларни эшитиб идрок қилиш таълимига ўргатибгина қолмай бўғинлар ва алоҳида товушларни ўргатишга ҳам алоҳида диққат қаратади. Бу иш талаффуз малакаларини коррекция ва автоматизация қилишда вазифани эшитиб идрок қилаётганда хатоларни тўғирлашда олиб борилади.

Шундай йўл билан кар ўқувчиларни эшитув идрокини актив машқ қилишга шароит яратиб юеради, фронтал машғулотларда таълим самарадорлигини бутунлай ошириш мумкин.

Индивидуал мағулотлар.

Индивидуал машғулотлар (тайёрлов 5 – синфлар). Нутқий материални идрок қилишнинг асосий усули эшитув орқалидир. Дарс давомида нутқий материални 5 марта такрорлаганда ҳам эшитиб идрок қила олмасалар унда ўқувчиларга эшитув, кўрув таклиф қилинади, кейин эса фақат эшитиб идрок қилишга берилади, шунинг учун эшитув, кўрув идрок ёрдамчи қўлланма сифатида фойдаланилади. Индивидуал машғулотларда нутқнинг дактил формаси фақатгина ўқувчи сўз таркибини айта олмай қолгандагина ишлатилади.

6 – синфдан бошлаб оғзаки нутқнинг эшитув, кўрув идрокини машқ қилдириб борилади. Бу кейинчалик нутқий материални эшитув идрокига ўргатади. Машғулот давомида ўқувчилар ўтган йиллирдагидек нутқий материални эшитиб тушинишга, фарқлашга, таққослашга ўрганадилар.

6-12 – синфларда асосий нутқий эшитувни ривожлантирувчи ишни матнлар ташкил этади. Ўқувчилар томонидан эшитув, кўрув орқали идрок қилинади, кейинчалик эса нутқий материалларни фақатгина эшитиб идрок қилишга ўрганадилар. Индивидуал машғулотларда бу синфларда нутқнинг дактил формасидан умуман фойдаланилмайди. Нутқий материални идрок қилишга қийналганларида ёзма нутқдан фойдаланилади. Тайёрлов синфларда биринчи чоракда барча индивидуал машғулотлар болаларда талаффуз малакасини шакллантиришга қаратилади. Таълимнинг бу даврида улар овоз кучайтириш аппаратида фойдаланишни ўрганадилар.

РСВ бўйича ишлар иккинчи чоракдан бошланади. ҳар бир индивидуал машғулот вақти барча синфларда бўлиниб чиқилади: дарснинг бир қисми РСВ учун, иккинчиси талаффуз таълимига ўргатишга ажратилади. Талаффузга ўргатиш таълим жараёнида нутқий материални фақатгина эшитиб идрок қилишга ўргатиш машқлари ҳам ўтказилади: ўқувчилар эшитганларини тўғри ва нотўғрилигини фарқлашга, товушларни сўзларда ва бўғинларда ажритишга, эшитувга таяниб намунани тўғри тасвирлашга ўрганадилар.

3 – синфдан бошлаб индивидуал машғулотлар бир гуруҳ (2-3 та) ўқувчилар билан бир вақтнинг ўзида олиб борилади. Дарснинг бориши давомида ўқувчилар фақат эшитув ёки эшитув, кўрув орқали идрок қилинган топшириқларни бажарадилар, саволларга жавоб берадилар, матнларни эшитув, кўрув ёки эшитув идрокига ўрганадилар, эшитиб диктант ёзишга ўрганадилар.

Ўқувчиларнинг мактаб таълимининг бошидан охиригача (1-12 – синфлар) доимо талаффуз томонидан янги ва нотаниш бўлган нутқий материални эшитиб идрок қилишга ўргатиб борилади.

Кар болалар билан олиб бориладиган РСВ бўйича ишлар турил овоз кучайтириш аппаратлари ёрдамида нутқни кучайтирувчи тўғри танланган шароитда ташкил қилинади. Таълимнинг барча йиллари давомида синфларда гуруҳли фойдаланиш учун стационар аппаратлар ишлатилади. 1-3 – синфлардаги индивидуал машғулотларда стационар овоз кучайтириш аппаратларидан фойдаланилади. 3 – синфнинг 2 – ярим йиллигидан бошлаб стационар овоз кучайтириш аппаратлари билан бирга индивидуал эшитув аппаратлари ҳам берилади. 5 – синфдан бошлаб ўқувчилар фақат индивидуал эшитув аппаратида фойдаланишади.

1 – 3 – синфларда ўқитувчининг столида қулоқликлар бўлиши шарт, чунки ўқувчи стол ёнида жавоб бераётганда ўзининг нутқини эшитиши керак. 4 – синфдан бошлаб ўқувчи доска ёнида жавоб бераётганда индивидуал эшитув аппаратида фойдаланилади. Ўқувчи жавоб бераётганда бутун синф эшитиши учун ўқувчининг микрофони гапириши керак бўлади.

Стационар аппаратда нутқни кучайтириб бериш режим ҳар бир ўқувчининг эшитиш даражасига ва индивидуал шахсий хусусиятларига қараб белгиланади. Биринчи ишда режим оғир эшитадиган қулоққа қўйилади, кейин иккала қулоққа барабарига созланади. Агар аппарат фақат битта қулоққа қўйиладиган бўлса, унда нутқни кучайтириб бериш режим енгил эшитадиган қулоққа қўйилади.

Аввалига сўзлар фразаларда берилади. Бунда янги сўзнинг товуш томони ўқувчиларга таниш бўлади. Масалан, ўқувчига “уй расмини чиз ” фразаси таниш (эшитув машқларида берилган) ҳамда “бола” сўзи ҳам таниш эшитувга “бола расм чизди” фразаси берилади. “Чмзди” сўзини талаффуз томони ўқувчига нотаниш бўлиб маълум контекстда қабул қилади, бу идрок қилишни маълум миқдорда ўстиради. Агарбу фраза 5 марта такрорланганда ҳам эшитиб идрок қила олмасалар эшитув, кўрув орқали такрорланади, кейин яна фақат эшитиб қабул қилишга берилади.

Талаффузга ўргатиш даврлари.

Талаффузга ўргатиш иккита даврни ажратиб кўрсатиш мумкин:

А) дастлабки

Б) талаффуз малакаларини такомиллаштириш ва автоматизациялаш.

Дастлабки давр мактаб таълимининг 2 – ярим йиллигининг ўз ичига олади (тайёрлов ва 1-2- синфлар), агар болалар мактабга мактабгача тайёргарликсиз келишса (1 ва 2 – синф), агар болалар бирданига 1 – синфга келишса, бу давр мобайнида ўқувчилар исталган товуш таркибига эга бўлган сўзни урғу ва орфоэпик қоидаларга риоя қилган ҳолда тўғри талаффуз қилиш малакасига эга бўладилар. Бугунги кунда карлар мактабида талаффузни шакллантиришнинг иккита усулидан фойдаланилмоқда.

1. Сўзли нутқни ривожлантириш ва таълим жараёнида эшитишдан кенг фойдаланиш, ўқитувчи ўқувчиларга сўзни дактиллайди, бир пайтнинг ўзида талаффуз қилади. Бунда ўқувчилар сўзларни нафақат дактил кўринишда, имкониятга қараб оғзаки нутқига киритилади ва талабларга мувофиқ талаффуз қилинади.

2. Ўқувчиларда талаффуз малакаларини систематик ўзлаштирилишини таъминловчи асосий йўналиш оғзаки нутқни ривожлантириш дарслари билан боғлиқ бўлган сўз ва ибора материалида олиб бориладиган режали ишда ўз ифодасини топган.

Талаффуз малакаларини такомиллаштириш ва автоматизациялаш даври таълимининг барча кейинги йилларида олиб борилади. Бу даврда аввалги ўрганилган талаффуз малакалари такомиллашади, талаффуз нуқсонлари коррекцияланади, шунингдек бир қатор янги малакалар шаклланади.

Айнан шу даврда она тили фонетикаси бўйича алоҳида билимларни ўзлаштирадилар. Ўрта ва юқори синфларда талаффузни шакллантириш дактил нутқдан фойдаланиш қисқарган шароитда давом этади.

Бу даврда талаффуз устидаги иш ўқувчиларнинг талаффуз малакалари ва умумий ривожланиш даражаси билан боғлиқ шароитларда олиб борилади. Талаффуз малакаларини эгаллашда ўқувчиларнинг фаоллиги ортади.

Таклид – дастлабки талаффуз малакаларини ўзлаштиришнинг муҳим усуллари-дан биридир. Таълимнинг биринчи даврида бошқарувчи ўрин эгаллайди. Таклид автоматизация даврида ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Шунинг билан бирга сўзли билимларга таяниб ўз – ўзини текшириш имконияти пайдо бўлади.

Талаффузни коррекциялашда таклид ўқувчилар томонидан артикуляцион ҳаракатларни англаш билан ифодаланади.

Ўқувчи тўғри артикуляцияни қанчалик яхши ўзлаштиради, таълим шунчалик самарали бўлади. Шунинг учун бу даврга дастлабки давр билан таққослаш бўйича машқлар киритилади. Бу даврда сўзли нутқ таълим воситаси сифатида қўлланилади, ўқувчилар апецифик луғатни ўзлаштирадилар.

Талаффуз малакаларини такомиллаштириш ва автоматизациялаш даврида ўқувчиларнинг мустақил ишлаш аҳамияти ошади. Барча ажратиб ўтилган иш турлари бир – бири билан узвий боғлиқ.

Карларда талаффуз малакаларини такомиллаштириш ўқувчиларнинг эшитишига кенг таяниш ва нутқий амалиёти шароитида олиб борилади.

Карларда нутқий нафас, овоз ва товуш қўйиш усуллари.

Карларда талаффуз малакаларини шакллантириш (уларда нутқий аппаратнинг) у ёки бу усуллар билан нутқий аппаратнинг талаб этилаётган ишини чиқариш зарурияти билан боғлиқ. Нафас, овоз ва товушни қўйишда карларда учта асосий усулдан фойдаланилади:

Биринчи усул – тақлидга асосланади. Ўқувчи ўқитувчи нимани намоёни қилаётган бўлса, сақланган анализаторлар орқали қабул қилади. Тақлид қуйидагилар орқали юзага келади.

а) **эшитиш асосида** – ўқувчи ўқитувчининг экран ортида қандай гапирганлагини эшитади ва эшитганини тўғри талаффуз қилишга уринади.

б) **қўтиш орқали** – ўқувчи ўқитувчининг оғзига қарайди (алоҳида товушлар артикуляциясида тилнинг ҳолатига).

в) **кўрув – эшитув орқали** – ўқувчи эшитиб, бир пайтнинг ўзида ўқитувчининг артикуляциясини кўради (овоз кучайтиргич аппарат билан ойна олдидаги машғулот).

г) **тактил вибрацион асосида ёки эшитув орқали** – ўқувчи ўқитувчининг лабларининг ҳолатини кўради.

Тақлид у ёки бу талаффуз малакаларини шакллантиришда, таълимнинг барча босқичларида талаффузни коррекциялашда кенг қўлланилади.

Ушбу усулда турли кўргазмали воситалардан фойдаланиш назарда тутилади. Булар овоз кучайтиргич аппаратлар талаффуз устида вибрацион назорат қилади.

Иккинчи усул – механик. Бунда ўқитувчи нутқнинг у ёки бу органларини бу ишга солади. Нафас устида ишлашда қўл орқали бўйинга машқлар қилинади.

Товуш қўйишда иккинчи усул қуйидагича олиб борилади; ўқувчига у ёки бу товушни талаффуз қилиш тавсия этилади. Айни пайтда ўқитувчи бармоқ, шпатель, зондлар ёрдамида ўқувчининг нутқ органларининг ҳолатини ўзгартиради.

Ўрнатилиши керак бўлган янги товуш ҳосил бўлади. “К” товушидан “Т”, “С” дан “Х”, “С” ёки “Р” дан “Ш” товуши.

Бундай машқлардан сўнг ўқувчиларда кинестетик қўзғалишлар мустаҳкамланади.

Учунчи усул – аралаш. Бу биринчи ва иккинч усул бирлашмасидир. Ўқувчи ўқитувчига тақлид қилиб у ёки бу нутқий органлар ишини ижро этади, лекин аниқ бажармайди. Ўқитувчи талаб қилинаётган товушни аниқроқ айтишга ёрдам беради. Масалан, “О” товушни қўйишда ўқувчи лабларини тўлиқ олдида чиқармайди. “А” товушга чқин талаффуз қилади. Ўқитувчи катта кўрсаткич бармқлари билан лабларини ҳаракатлантиради.

Карларга талаффузга ўргатиш методлари.

Замонавий мактаб ва боғчаларда карлар учун оғзаки нутқ таълими сўзли нутқни дактил кўринишида шакллантириш билан бирга олиб борилади.

Бундай ёндашув мулоқот учун керакли бўлган нутқий материални тез ўзлаштириш имконини беради. Педагог томонидан сўзларни синхром дактиллаш ва оғзаки гапириш, ўқувчиларни оғзаки – дактил сўзлашишга ундаш, диққатини нутқ ҳаракатларига, нутқнинг жарангига, уни эшитиш ёрдамида қабул қилишга ёрдам берадилар, овоз кучайтиргич аппаратларидан фойдаланиш болаларнинг нутқий аппаратини фаоллаштиради.

Буларнинг барчаси лабдан ўқиш малакасини шакллантиришнинг тўғри йўналтирилган ва тизимли ишни олиб бориш учун қулай имкониятлар яратади. Лабдан ўқишга ўргатишнинг асосий вазифаси болаларда атрофдагилар билан мулоқат жараёнида оғзаки нутқни эшитув – кўрув қобилиятини ривожлантиришдан иборат.

Кар болаларнинг талаффузга ўргатиш асосий вазифаси – оғзаки нутқини мулоқот қуроли сифатида ривожлантириш унинг аниқ ва равонлигига эришишдан иборат. Бизнинг мактаб ва болалар боғчаларимизда қабул қилинган аналетик– синтетик методнинг хусусияти унинг консентрик характерга эга эканлигидир. Консентрик методнинг асосига нормал эшитувчи бола нутқининг талаффуз томонларини ўзлаштириш қонуниятлари ётади.

Ўрганилаётган методнинг моҳияти шундаки, мактабларга нутқсиз қабул қилинадиган карларни дастлабки талаффузга ўргатиш – биринчиси тайёрлов синифида, иккинчисида эса 1 ва 2 – синфларда олиб бориловчи иккита концентирлардан иборат. Тайёрлов синфларида ўқувчилардан фонемаларнинг сақланиб қолган тизимини ташкил этувчи 17 асосий фонемаларни аниқ талаффуз этиш талаб қилинади. Асосий товушларга А,О,У,Э,И унлилари ва П,Т,К,Ф,С,Ш,Х,В,М,Н,Л,Р ундошлари киради.

Бу товушлар атикуляцияон бўйича бир – биридан фарқ қилишади ва бошқа товушларни ўзлаштиришга нисбатан бу товушларни ўзлаштириш анча енгил ҳисобланади. Товушлар муносабати бўйича асосий товушларга кирмаган товушлар асосий товушларга мос равишда сўзларда вақтинчалик бошқа товушларга алмашинади.

Асосий фонемалар	А	О	У	Э	И	П	Т	К	Ф	С	Ш	Х	В	Л
Алмаштириладиган фонемалар	Й	П Б Б	Т Д Д	К Г Г	С З З Ц	Ж И	Х	В	Л					

Бугунги кунда карлар мактабида айтиб ўтилгандек, талаффузга ўргатишининг аналетик – синтетик, консентрик – полисенсорлик методи қабул қилинган. **Аналетик – синтетик-** бу янги сўз устида ишлаш демакдир. Бу анализ ва синтез, бутун ва қисм муносабатларини деалетик тушуниш демакдир.

Аналетик – синтетик метод турли нутқий ҳаракат малакаларини шакллантириш психологик жиҳатдан оқланган. Аналетик – синтетик методи талаблари билан ишлаш,сўз элементлари устида (бўғин, товушлар) ажратиб кўрсатилган товушлар устида иш олиб бориш ишига бўйсинади.

Сўзларни талаффуз қилиш устида ишлар ритмик ва режали малакасини ишлаб чиқиш учун йўналтирилган Болалар талаффузда биринчи марта учрайди, гап, сўзлар анализ қилинади. Анализ баъзи ҳолларда фақатгина бўғингача олиб борилади.

Сўзларни талаффуз қилиш билан боғлиқ бўлган машқларни ишлаб чиқишда сўз-ни ўқиб чиқиш ёки сўзларни алоҳида ҳарф бўғинларга ажратиш ишлари таклиф этилади. Буларнинг барчаси нутқий материални мустақил талаффуз қилишни таъминлайди. Сизга маълумки, карлар таълими ва талаффуз этиш жараёни карларни эшитувчи инсонлар жамиятида ижтимоий мослаштиришга эришиш учун йўналтирилган. Буларга оғзаки нутқни тарбиялашда муҳим ўрин эгалловчи вазифалар тўпламини ечиш орқали эришилади. Бу ечим эшитиш ва нутқ бирлиги бузилган мураккаб шароитларда олиб борилади.

Иван Петрович Павлов инсон нерв тизимининг компенсатор имкониятларини кўрсатиб берган. Анализатор функцияларининг бирининг йўқлиги бошқа анализаторларга компенсациялашдир.

Шунинг учун, айтиб ўтилган метод нафақат аналитик – синтетик, балки поли-сенсорлик метод бўлиб ҳам ҳисобланади.

Демак, карларни талаффузга ўргатиш жараёнида кўрув, тери туйиш каби талаффуз-ни ўргатиш учун қулай шароит яратиб берувчи анализаторларга таяниш назарда тутилади.

Қолдиқ функциядан фойдаланиш асосий аҳамиятга эга. Учинчи чоракнинг охи-рига бориб тайёрлов синфи ўқувчилари асосий товушларни ўзлаштиради.

1 ва 2 – синфларда сўзларни талаффуз қилишни гуруҳлаштириш бўйича тизими иш юритилади. Нутқда доимий карларни талаффузга ўргатишнинг иккинчи вазифа-си талаффузнинг максимал тушунарлигига эришишдан иборат.

Кўрсатиб ўтилган иккита вазифа билан бирга бошқа вазифалар ҳам мавжуд. Нутқий фаолият, лабдан шқиш, оғзаки нутқни эшитув ва эшитув-кўрув орқала қа-бул қилиш каби нутқий кинестезияларнинг аралашуви карлар талаффузига катта та-лабларни қўяди.

Карларни талаффузга ўргатиш таълимининг мазмуни ўқувчиларда оғзаки нутқ-ни қуроллантириш учун зарур бўлган билим, кўникма, малакаларни шакллантириш-ни ўз ичига олади. Талаффузга қўйиладиган умумий талаблар билан бирга нутқни, овозни фонетик қуроллантириш, иборали интонация, талаффузнинг умумий суръа-ти ва даражаси каби қисмли талабларни ҳам назарда тутиш лозим.

Нутқий нафас талабларини кўрсатиб ўтиш зарур. Барча умумий ва қисмли та-лаблар карларнинг талаффузга ўргатиш мазмунида махсус дастурда ўз ифодасини топади.

Тайёрлов синфи – сўзнинг товуш таркиби устидаги ишнинг биринчи босқичи. Бу босқичда болалар 17 та асосий товушлар талаффузини ўзлаштирадilar. Ўқувчи-лардан асосий товушлардан иборат сўзларни аниқ талаффуз қилиш талаб этилади.

Сўз ва ибора устида ишлаш билан бирга таълим мазмунига овоз ва нутқий нафас устида ишлаш: меъёрий темордан фойдаланиш сўзли урғу билан боғлиқ равида овоз кучининг ўзгариши устида иш олиб бориш киритилади.

Иккинчи босқичда (1 – 2 – синф) сўзнинг товуш таркибидаги ишлар сўзларни талаффузини чуқурлаштириш ва аввалги алмаштирилган товушни тиклашни ўз ичи-га олади.

Шундай қилиб, талаффузга ўргатиш дастурига қуйидаги билимлар киритилади:

1. **Нутқий нафас.** Ишнинг мазмуни – ўқувчиларда бир нафасда қисқа сўз ва ибораларни талаффуз қилиб нафасдан тўғри фойдаланиш малакасини шакллантириш, шунингдек ибораларни синтагмаларга ажратиш малакасини ишлаб чиқиш.

2. **Овоз.** Ишнинг мазмуни – ўқувчиларда овоздан нормал баландликда ва қўпол бузилишларсиз фойдаланиш малакасини ишлаб чиқиш.

3. **Товушлар ва уларнинг ифодаланиши.** Ишнинг мазмуни – ўқувчиларда она тилининг барча товушларини тўғри айтиш ва уларни сўзларда ифодалаш малакасини шакллантириш.

4. **Сўз устидаги иш.** Ўз ичига:

а) сўз урғуси

б) орфоэпик қоида

в) нутқ темпини олади.

Бу иш ўқувчиларда сўзларни равон, товуш таркибини сақлаган ҳолда, нормал суръатда, урғуларга риоя қилган ҳолда талаффуз қилиш малакасини шакллантиради. Урғулар интонациялар тўғри қўйилмайди. Шу билан бирга нормал эшитувчилар орасида ҳам нутқи тушунарсиз бўлганлар учраб туради.

Карлар нутқни кам қабул қилиши нуктаи назаридан фонетик жиҳозланиши ҳисобга олиб, нутқнинг жаранглашига, уни нормал эшитувчи ва сўзловчи кишилар нутқига яқунлаштириш чора – тадбирлари кўрилади. Бунга овознинг сифати, флне-маларнинг айтилиш сифати, уруғлар эътибор бериш, сўзлардаги орфоэпик меъёрлар киритилади.

Оғзаки нутқ карларда атрофдагилар билан мулоқати воситаси сифатида муҳим рол ўйнайди. Агар карнинг нутқи тўла тушунарли бўлмаса тилни ўзлаштирига ка-фолат бериб бўлмайди, нутқий тафаккур баъзаси бўлиб хизмат қила олмайди, бу ёз-ма ва дактил нутқ ҳисобига компенсацияланади.

Карларни талаффузга ўргатиш методикаси.

Талаффузга ўргатиш ишларини ташкил этиш шакллари.

Карлар мактабида талаффузга ўргатиш дарс ва дарсдан ташқари пайтда олиб борилади. Талаффузга ўргатиш икки усулда олиб борилади.

Биринчи усул - информал. Ўқувчиларнинг эшитиш қобилиятини ривожлантириш бўйича индивидуал машғулотлар ва барча дарсларда доимо овоз кучайтиригич аппаратлардан фойдаланилади. Ўқувчилар ўқитувчининг уларга қарата айтган нутқини эшитиб кўриш орқали материалнинг алоҳида қисмини фақатгина эшитиш орқали қабул қиладилар. Оғзаки нутқни қабул қилиш имконияти ўқувчига у ёки бу маънода тақлид қилишга руҳсат беради.

Ўқитувчининг нутқи равон, бир меъёрида, урғу ва орфоэпик қоидаларга риоя қилинган бўлиши керак. Кар ўқувчи унга тақлид қилиши лозим.

Иккинчи асосий йўналиши - талаффузга ўргатишнинг махсус тўғри йўналтирилган таълими. Ушбу таълим индивидуал ва фронтал машғулотлар шаклида олиб борилади. Бу машғулотлар мазмуни, талаффуз малакаларини шакллантириш вазифалари билан белгиланади. Фронтал шаклига талаффузга ўргатиш дарси ва фонематик машқ, индивидуал шаклига эга – талаффузга ўргатиш бўйича махсус индивидуал машғулотлар, эшитиш қобилиятидан фойдаланиш ва уни ривожлантириш машғулотлари киради.

Талаффузга ўргатиш ва фонетик машқ дарсларида бутун синф иштирок этса, индивидуал машғулотларда бир, икки ўқувчи иштирок этади.

Фронтал машғулотларда ўқув материалнинг мазмуни бутун синфга мўлжалланади ва ўқувчилар олдига умумий вазифа қўйилади. Бу дарсни асосан ўқитувчи олиб боради. Фонетик дарс биринчи дарснинг ўзида 3-5 минут давом этади.

Фонетик машқни синфдан ташқари вақтда дарфга тайёрланиш бўйича машғулотнинг бошида ўтказиш фойдалидир.

Индивидуал машғулотларнинг асосий мақсади – талаффуз малакаларини шакллантириш, автоматизациялаш ва коррекциялаш.

Талаффузга ўргатишнинг ташкиллаштиришни схематик тарзда ўйидаги кўринишда ифодалаш мумкин.

1. Информал таълим.

Исталган фан – тарбиячилар
бўйича дарслар – машғулотлар

2. Тўғри йўналтирилган таълим.

Нутқ техника – Фонетика
си дарслари – Машқлар

Ўқув чорагида ишни режалаштириш.

Режа – бу ўқув чораги учун белгиланган талаффуз ишларининг мазмуни ифодаланган хужжатдир.

Режани тузиш учун ҳар бир ўқув йили учун иш мазмунини белгиловчи дастур асос бўлиб хизмат қилади. Талаффузга ўргатиш бўйича чора режа нафақат дастур талаблари асосида, балки ўқувчиларнинг талаффуз малакаларининг ҳолатини ҳисобга олгин ҳолда тузиб чиқилади.

Талаффузга ўргатиш бўйича чора режа 3та бўлимни ўз ичига олади:

1. Дарслар
2. Индивидуал машғулотлар
3. Фонетик машқлар

IX – XII – синфларда режа фақат икки бўлимини ўз ичига олади.

1. Индивидуал машғулотлар
2. Фонетик машқлар

Бу синфларда талаффузга ўргатиш бўйича дарслар ўқув режасида кўриб чиқилмаган.

Талаффузга ўргатиш дарслари.

Дарс – талаффузга ўргатиш барча ўқувчилар билан фронтал иш шароитида олиб бориладиган ташкилий формадир.

Дарс мазмуни талаффузга ўргатиш бўйича дастурнинг турли бўлимини ўз ичига олиши мумкин. Нутқнинг суръати ва равонлиги, сўз ва мантикий урғу, орфоэпик қоида қийин талаффуз қилинадиган товушлар ўхшаш товушларини фарқлаш ва бошқалар.

Чорак ишнинг мазмунини белгилашда нафақат дастур талаблари, балки ўқувчиларнинг талаффуз малакаларининг ҳолати ҳам ҳисобга олинади.

Бунда “Товушлар” мавзуси бўйича материалга эътибор берилади. Бу материал ўқувчилар алоҳида товушни мустақил талаффуз қилиш имкониятига эга бўлган ҳолларда фронтал иш учун белгиланади. Қуйидаги жадвални кўриб чиқамиз.

Ўқувчилар	Текшириладиган товушлар				
№	К	Ф	В	С	М
1	+, к	-	+, в	приз	+, мп
2	К	+, в	+, ф	бок	+, мп
3	К	-	-	-	-
4	К, п	+, в	-	пиз	+, мп
5	+, к	+, в	+, ф	-	+, мс
6	К	-	-	сн	-
7	К	-	-	сн	-
8	ГК	-	-	т	+, мп
9	+, к	В	-	+, т	М
10	К	+г/Зп	+п/Зб	сон	-
11	ГК	-	ф	+	+, п

Текширув натижасида шу нарса аниқландики, учта ўқувчидаги на (+к) товушнинг тўғри ва нуксонли артикуляция кузатилади. Қолган барча хатоларда хато артикуляция кузатилади. Шундай қилиб давом этаётган чоракда “К” товуши бўйича дарс ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Бу дарсда ўқувчи тўғри артикуляцияни ўзлаштириш имкониятига эга бўлувчи индивидуал машғулотлар мавжуд бўлиши лозим. Шундан сўнг ўқувчи берилган товушни тақлид бўйича дарсда тўғри талаффуз эта олади.

Н,Ф,В,М товушлари устида иш олиб бориладиган ишни кўриб чиқамиз. Ўқувчиларнинг кўпчилиги қаттиқ талаффуз қилмайдилар, тўғри артикуляциялар билан бирга талаффуз камчиликлари учрайди (+,Ф) – В товуши баъзан эса нотўғри талаффуз этилади. М товуши гоҳида МП ёки П талаффуз қилинади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, чорак режага ушбу синфда Ф,В,М,П товушлари устида иш олиб бориш киради. Бу дарсларнинг мақсади – товушларни дифференциялаш. Шундай қилиб, 1 – синфда берилган чорак учун иш режаси талаффуз бўйича тўққизта дарсдан иборат бўлади, (хафтасига битта дарсдан) тахминан шундай тақсимланади:

- 1.Ф,В товушлари – 1 соат
2. Сўзли урғу – 2 соат
3. М, П товушлари – 1 соат
4. Н,Т товушлари – 1 соат
5. Қийин талаффуз қилинадиган товушлар – 2 соат

6. Назорат дарси – 1 соат

“ Дарслар ” бўлими бўйича чорак режа олдига қўйиладиган талаблардан бири ўқувчиларнинг талаффуз ҳолатлари ва дастурни ҳисобга олган ҳолда унинг мазмуни тўғри белгилашдир.

Иккинчи талаб, индивидуал машғулотлардан ва дарслар ўртасидаги алоқани таъминлашдан иборат. Бу ўқитувчиларнинг индивидуал машғулотларда дастлабки талаффуз малакаларини эгаллашни билдиради. Шуғуллантирувчи машқлар асосан талаффузга ўргатиш дарсларида олиб борилади.

Талаффузга ўргатиш дарслари аниқ мантикий тузилишга эга бўлиши лозим. У дарс мазмунига кўра турлича бўлиши мумкин.

Талаффуз бўйича дарс режасини тузаётиб, нуткий материални қониқтирувчи талабларини ҳисобга олиш зарур. Биринчидан бу материаллар сўз, бўғинлар, фонетик талабларига бўйсунити керак. Айти пайтда бу дарс учун танланган сўз ва бўғинлар ўқувчиларга нутқ ўстириш, ўқиш, математика дарсларида таниш бўлиши керак, акс ҳолда сўз ва бўғин мазмунини тушунишга грамматик ва лексик хатоларни тузатишга кўп вақт кетиши мумкин.

Дарс тури нуткий фаолиятларидан тўғри фойдаланиш талаффузга ўргатиш дарсларини учун қулай воситадир.

Нуткий фаолиятнинг энгил турларига ўқитувчи кетидан такрорлаш, ичида ўқиш, кенгроқ кўринишга эса, саволарга жавоб бериш, предметларни, суратдаги тасвирни номлаш, расм бўйича гап тузи, бажарилган ҳаракат ҳақида ҳисобот бериш.

Турли иш турларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг қизиқишини фаолигини орттирилади.

Кар болаларни о²заки нут³га ўргатишнинг умумий асослари.

О²заки нут³ ва унинг ривожланиш хусусиятлари.

Киши эртиёжлари азалдан агар у бош³а одамлар билан биргаликда маракат қилган дамда ўзаро муносабатга киришган та³дирдагина эондириши мумкин бўлган. Бу рол субъектда унинг учун нима муҳим ва арамиятли эканлигини айтиш эртиёжини келтириб чи³аради. Бола ани³-равшан нут³ни эгаллай бошлайди, биринчи ёшнинг охирига етганда бунинг дастлабки белгилари пайдо бўлади. Мураккаб талаффузини талаб қилмайдиган ва осон айтиладиган «о-па», «да-да», «бу-ви» ва шу каби орангдош сўзлар жумласидандир. Бола сўзни талаффуз қиларкан, истаганига эришишга – эътибор қилинишига, эркалатишига, ўйинчо³ ва шу қабиларга эришишга интилади. Сўз ало³а воситасига айланади. Ёлланниладиган сўзлар сони борган сари тўхтовсиз ортиб боради ва икки ёшга тўлиб борганда боланинг сўз бойлиги раддан зиёд кенгайибгина қолмасдан, балки уларнинг грамматик шакллари тўри ишлатиш дам мумкин бўлиб қолади, жумладан, мураккаблашиб ва узунро³ қилиб тузила бошлайди. Боланинг тили мактаб ёшигача бўлган йиллар давомида бойиб боради.

Айти пайтда нут³сиз коммуникация – имо-ишора, пантомимика, нут³нинг орангидаги ранг-баранглик дам ривожланиб боради. Шу йилларда коммуникация жараёнида тескари ало³алар шаклланади – бола дамсурбатининг юзларидаги ифодани ўқишга, унинг орангида маъзуллаш ёки маъзулламаслик аломатини

пай³ашга, катта ёшдаги кишининг с³зларидаги илова б³ладиган ва кучайтирадиган с³л-бармо³лари ва юз катининг маъносини тушунишга ёрганади.

Буларнинг ҳаммаси унга ёз паракатларини т³ирлаб бориш, муносабат жараёнида тегишли даражада ҳамжиқатликка эришиш имконини беради.

Мактабда ёзиш ва ёзиш, кейинро³ эса тил ва адабиёт дарсларида болаларда муомала воситаси сифатида тил ва муносабат жараёни нут³а онгли муносабат жараёнида шакллантирилади. Тил ёзитувчи томонидан махсус уюштирилган тартиб предметига айланган ҳолда ёзувчилар олдида ижтимоий жиқатдан шаклланган с³онунлар таъсирига б³йсунадиган мураккаб белгилар системаси сифатида намоён б³лади. Бу с³онунларни ёзлаштириш ёзувчига фа³ат саводли ёзиш, ёзиш учун инсоният томонидан яратилган маънавий ёадриятларга эгалик ёилиш имконини беради. Психологларнинг тад³и³отлари асосига ёурилган ҳозирги замон саводчи³ариш методикаларини ёзувчиларда нут³ни онгли равишда товушларга ажратиб тартиб ёилиш к³никмаларининг шакллантирилишини етакчи принцип сифатида ёабул ёилинади. Нут³нинг бу ҳолда тартиб этилиши саводли ёзишнинг унумли эгалланишига ётишни жуда осонлаштиради.

Шахс шаклланишида нут³нинг тутган ёрни.

Нут³ - бу о²заки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат ёилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон-бир ҳолиятни аңлатадиган с³злар о²заки коммуникация воситаси ҳисобланади. С³злар эшиттириб ёки овоз чи³армасдан айтилиши, ёзиб ёйилиши ёки қар-со³ов кишиларда бирон-бир ҳолиятга эга б³лган имо-ишоралар билан алмаштирилиши мумкин.

Ёйидаги нут³ турлари фар³ ёилинади: ёзма ва о²заки нут³. Ҳз навбатида о²заки нут³ диалогик ва монологик нут³ларга ажратилади. О²заки нут³ содда тури диалог, яъни икки кишининг ёзаро суҳбати. Бу нут³нинг ёзига ҳос ҳусусиятлари к³п жиқатдан ҳамсуҳбатларнинг ҳамжиқатлилигига, уларни ёзаро муносабатлари-га бо²ли³ б³лади. С³злашув ҳо²ида ҳиссий ҳаяжонланиш даражаси катта аҳамиятга эга б³лади. Ийманган, ҳайратланган, ёувонган, ёр³ан, ҳаҳли чи³ан киши ҳотиржам ҳолатидаги қаб ҳапирмайди, ёзгача орангдагина ҳапириб ёолмасдан, балки к³пинча бош³а с³зларнинг ибораларини ишлатади.

О²заки нут³нинг иккинчи бир тури монолог нут³ б³либ, уни бир киши икки ва ундан орти³ кишиларга ёарата суҳбатдир. Нут³нинг яъни монолог нут³нинг тузилиши. Мураккаб б³либ, фикрни тугалланганлигини, грамматик ёоидаларига аңча ёатий амал ёилишни, монолог айтаётган кишининг фикрида ёатий манти³ диалог ва изчиллик б³лишини та³озо этади. Монолог нут³ни эгаллаш ёийинчиликлар ту²диради, унинг кенгайтирилган шакллари онтогенезида кечикибро³ ривожланади, ёзувчиларда бу нут³ни шакллантириш махсус вазифа ҳисобланади ва педагоглар уни таълимнинг ёатор йиллари мобайнида баҳаришларига т³ри келади. Ёйналмасдан, бемалол суҳбатлаша оладиган, лекин олдиндан ёзилган текстдан фойдаланмасдан монолог характерга эга б³лган о²заки аҳборот билан чи³ишга ёийналадиган катта ёшли одамлар ҳам учраб туриши тасодиқий ҳол эмас. К³пинча ёзувчиларда монолог нут³ини шакллантириш ишига етарли эътибор бермаганликлари о³ибати ҳисобланади.

Ёзма нут³ инсоният тарихида о²заки нут³дан аңча ёийин пайдо б³лади. Бу бир-бирларидан макон ва замон билан ажратувчи одамлар ёртасида муносабат ёилиш эртиёжининг натижаси сифатида пайдо б³лди ва фикр шартли схематик суратлар

ёрдамида ифода этиладиган пайтлардаги пиктографиялардан минглаб с'злар бир неча 'нлаб хафталар ёрдамида ифода этилаётган музирги замон ёзувга затор ривожланган.

Ёзув туфайли одамлар т'плаган тажрибани авлоддан-авлодга энг яхши тарзда етказиш имкони тузилди. Негаки, о'заки нут' ёрдамида 'тказилган та'дирда у бузилиши, 'згариб ва ратто беиз й'золиб кетиши мумкин эди. Ёзма нут' фанда фойдаланадиган мураккаб умумлашмаларнинг ривожлантирилишида, бадий тимсолларни етказишда музим роль 'йнайди. Болага таълим беришнинг дастлабки кунларидано' ривожлантирилиши мактабнинг энг музим вазифаси бўлиб рибобланадиган ёзув ва 'зув боланинг азлий савиясини кенгайтиради рамда билимларни эгаллаш ва баён зилишнинг энг музим воситаси рибобланади. Ёзма нут'дан фойдаланиш мумкин задар т'ри таъриф берилишига эришиш логика ва грамматика зоидаларига затийро' амал зилиш, мазмун ва фикрларни ифода этиш усули устида чу'урро' мулоаза юритиш имкониятини яратади.

К'пинча бирон-бир нарсани ёзиб з'йиш – бу уни яхши англаб олиш ва эслаб зилиш демакдир.

Эшитишда нут'сони бўлган болаларга о'заки нут'ни идрок этишга 'ргатиш.

Нут'ни идрок этишни ривожлантириш бўйича иш 'заро бо'ланган иккита бўлимдан иборат:

1. Эшитиш идрокини ривожлантириш;
2. Нут'нинг к'рув идрокини ривожлантириш; (лабдан 'зиш)

Эшитиш идрокини ривожлантириш.

Ю'орида биз эшитишнинг бузилиши нут'нинг идрок этилишининг пасайишига олиб келмаслигини к'рсатишга уриниб к'рдик.

Эшитишнинг пасайишига к'ра боалада нут'нинг у ёки бу элементларини идрок этиш имкониятлари золади. Барча заиф эшитувчи болалар **а, о, у, э** унлиларини идрок этадилар, ундош товушларнинг турли гуручлари болага турли даражада мос келади. масалан, болаларнинг к'пчилиги **б, д, в, з, ж, р** товушларини идрок этадилар. К'пгина болалар **ш** товушини, баъзилар бурунли **м, н** ва сир'алувчи **с** иовушларини идрок этадилар. Шуниси характерлики, заиф эшитувчи болалар к'п ролларда бутун товушлар гуручий яхши фар'лайдилар. Масалан, заиф эшитувчилар карларга нисбатан жарангли товушларни фар'лайдилар. Лекин эшитишида реч зачон бу товушларни **п, т** ва **к** билан аралаштирмайдилар. Бунда улар **п** ни **т** ва **к** дан фар'лай олмайдилар, заиф эшитувчи болалар бурунли товушлар гуручинини бош'а товуш гуручларидан етарли даражада яхши фар'лайдилар. Лекин к'пинча **м** ва **н** ни алмаштириб юборадилар. Улар к'пинча **си** ни **ти** каби, **пи** ни **ти** каби ва аксинча **би** ни **ди, ми** ни **пи** каби ва аксинча идрок этишади. Ўудди шу камчилик бош'а гурулдаги товушларга рам тегишлидир. демак товушлар гуручинини фар'лай олмасликлари мумкин. Баъзи ролатларда улар баъзи бир жарангли товушларни т'ли' равишда фар'лайдилар, бош'а ролатларда уларнинг умумий жарангдорлик, юмшо'лик белгисини фар'лайдилар. Бу дегани, заиф эшитувчи бола нут'ни катта камчилик билан эшитади демакдир. Биз таъкидлаб 'тганимиздек, улар таниш товушларни эшитиб фар'лайдилар.

Заиф эшитувчи бола с'зни зандай зилиб эшитади? Биринчи навбатда у с'з контурини эшитишга, с'здаги умумий бў'инлар сони ва ур'ули бў'инни фар'лай

олишга имкони етади. С'з контури б'йича ундош ва унлилар нинг болага мос келувчи белгиларини рисоьба олиб, бола таниш с'зни ажратади. Бу заиф эшитувчи болани эшитишдан фа'ат таниш с'зларни идрок этишда фойдаланиши демакдир. У 'анчалик с'зни билса, шунчалик 'з эшитишидан яхши фойдаланилади. Болани нут^{3а} 'ргатиш жараёнида эшитиш идрокнинг янги имкониятларини эгаллайди. Унинг эшитиши нут³ таълими билан бир пайтда махсус маш'лар ёрдамида эшитишни ривожлантириш зарур.

Болага с'знинг эшитув идроки контуридан фойдаланишга ёрдам бериш учун с'здаги б'инлар сони ва ур²унинг 'рнини ани'лашга 'ргатиш зарур.

1. Бола билан юзма-юз 'тириб, дастлаб уни биринчи б'инга ур²у тушган икки б'инли с'зни талаффуз 'илишга 'ргатиш керак. Ёалам ёки бош'а предмет билан б'ин ва ур²уларни кузатган олда та'иллатиш зарур. Бу таклиф б'йича худди шуни такрорлаши зарур.
2. С'нгра бола талаффуз 'илинган с'зларни такрорламасдан туриб, бола та'иллатиш керак.
3. Сизга 'арамасдан туриб, бола худди шу нарсаларни эшитиб бажаради.
4. Бола худди шу ритмдаги с'зларни 'йнаб топади. Худди шундай маш'лар ур²у икинчи б'инга тушадиган с'зларда бажарилади.

Айтиб 'тилган маш'лар боланинг эшитишининг доимий 'сиб боришида такрорланади. Бола с'злашув баландлигини фар'лай олгандагина ишни бошлаш зарур. Боланинг ундош товушларни эшитиб фар'лаш имкониятларини кучайтириш учун турли товуш гурупларини фар'лаш б'йига иш олиб бориш зарур.

1) Дастлаб бола товуш бирикмаларини эшитиб идрок этиш учун иккита **а** унлиси, 'олгани ундош товушлардан ташкил топган товуш бирикмаларини бериш зарур. ундош товуш, унли билан 'шилиб талаффуз 'илинганда айна'са унли олдин, ам кейин келса бирмунча жарангдор б'лади. Бола эшитиб **она, ота, ака, аба, ада, ага** товуш бирикмаларини такрорлайди. Бу маш'да етарли жарангдорлик белгиларини фар'лаш талаб этилади. Бунда хатолар ам юзага келади. Масалан, бола **опани** эшитиб, **ота** ёки **ака** деб жавоб беради. Бир жарангли товушни бош'аларга алмаштириш олатлари ам кузатилади. Масалан, **аба** ни эшитиб бола **ада** ёки **ага** деб айтади. Лекин, **она** деб айтиши мумкин эмас. Бундай маш'ни бир неча марта такрорлаб, жарангли товушларни жарангсиз товушлар гуруидан ани' ажрата олишга эришиши мумкин. Кейинчалик рудди шундай й'л билан **афа** ва **ава**, **аса** ва **аза**, **аша** ва **ажа** товуш бирикмаларини фар'лашни маш' 'илиш к'зда тутилади.

Агар бола ажратилган товушларни етарлича ани' талаффуз 'ила олмаса о'заки жавоб бериши керак б'лган 'йин ташкил этиш мумкин. Бунинг 'рнига бола турли рангдаги 'о'оз ёки турли 'йинчо'ларни к'рсатадилар. Масалан: жарангсиз товушни товуш бирикмаларини эшитиб, бола к'к рангли карточкани к'рсатади. Жарангли товуш бирикмаларини эшитиб, жавоб учун эса 'изил рангли карточкани к'рсатади:

Опа
Ота
Ака
Афа
Аса
Аша

к'к ранг

Аба
Ада
Ага
Ава
Аза
Ажа

'изил ранг

Кейинро³ эса бола ³атти³ товушларни эшитиб, битта ¹йинчо³ни к¹рсатади. (масалан, ³2ирчо³) юмшо³ товушларни эшитиб бош³асини (масалан, кучукча) к¹рсатади.

2) Кейинги маш³ларда болани бир гуру³га мансуб б¹лган фонемаларни фар³лашга ¹ргатиш зарур. (Масалан, *она ота, ака*ларни ¹заро фар³лаш). Бунга ¹ам эришиб б¹лмайди, лекин бу маш³ларни барчаси фойдалидир. Шунингдек, портловчи *п, т, к, б, д* товушларини фар³лаш устида ишлаш ¹ам фойдалидир. Болани *ала, ара, аша, аса, ака* товуш бирикмаларини бош³аларидан фар³лашга ¹ргатиб к¹риш керак.

Бир нечта ундошлар мавжуд б¹лган товуш бирикмаларини фар³лашга ¹ргатиш зарур. Масалан: *аспа, аста, аска, акра, апра, атра, афла, ашка, ариша, арса* ва бош³алар. Болани ¹з эшитишидан максимал фойдаланиши учун маш²улотларни боланинг имкониятларига ³араб овоз кучайтиргич аппаратлардан фойдаланиб олиб борилади. Бу маш²улотларда болага ¹икоялар ³иб бериш фойдалидир. Агар уни, яъни, эртакни тушунча уни эшитиш учун аппаратни ечмасдан туриб, ³иб бериш керак. Ҳар куни болага эшитиш диктантларини дастлаб аппаратсиз, с¹нгра аппаратдан фойдаланиб бериш жуда муимдир.

Маш²улотдан б¹ш пайтда овоз кучайтиргич аппаратларни та³иб олиб, бола теливизион к¹рсатувни эшитиб к¹рсин. Албатта, радио эшиттиришларини ¹ам эшитиш мумкин, лекин уларни идрок этиш мураккабро³ б¹лади, к¹рув идроки эшитиш идрокини енгиллаштиради.

Бола телек¹рсатувни эшитиб, к¹раётганда, унга тушунарсиз б¹лган нарсаларни тушунтириш учун унинг ёнида ¹тириш керак б¹лади. Алоҳида нут³ий товуш ва товуш бирикмаларини фар³лаш маш³ларини олиб бораётганда овоз чи³арувчи ¹йинчо³лар, музика пластинкаларини эшитиб фар³лашни маш³ ³илади. Пластинкалар-ни махсус эшитиш ва ашулани фортепиано муси³аси ёки о²заки нут³дан фар³лашга уриниш – буларнинг барчаси эшитув ди³³атини ривожлантириш учун фойдали маш³дир.

Эшитиш идрокини такомиллаштириш учун бола билан доимо унинг нут³ини ³андай ¹олатда эшитишида я³инлашиб гапириш зарур (бу ¹олат унинг эшитувини текширишда ¹рнатилади).

Агар овоз кучайтиргич аппаратурадан фойдаланиш имконияти б¹лмаса махсус эшитиш маш³ларидан таш³ари о²заки нут³ таълимида боланинг эшитишидан фойдаланиш муимдир. Янги с¹зни ¹злаштиришда уни боланинг ³уло²ида ³исмларга б¹либ талаффуз ³илиш тавсия этилади. Бола таклиф б¹йича с¹зни талаффуз ³илишга уриниши керак. С¹нгра уни такрорлаб, ¹ар гал с¹зни такрорлаб, эшитиб к¹риш керак.

Нут³ идрокини ривожлантириш учун эшитув аппаратида фойдаланиб ёки фойдаланмасдан олиб бориладиган лото ¹йинларини ¹тказиш жуда фойдалидир ва ¹ар куни бола билан кичик сурбат ёки лото ¹йинини ¹тказиш керакки, бунда бола сизга ор³аси билан ¹гиришишидан аввал к¹рсатиш мумкин.

Нут³нинг к¹рув идрокини ривожлантириш (лабдан ³иш).

ЭНБ болаларнинг т¹ли³сиз эшитув идроки лабдан ³иш, нут³нинг к¹рув идроки каби катта муваффа³иятлар билан т¹лиши мумкин. Болада нут³ эшитув ну³сони сезилиши билан унда с¹зловчининг юзига ³араш малакасини тарбиялаш зарур.

Бунинг учун бола билан шундай гаплашиш керакки, у бир пайтнинг 'зида рам лаблар паракатига 'араши лозим. Ўар гал болага мурожаат 'илиб, унинг юзини 'зингизнинг лабларингизга 'аратиб бошлаш керак.

Шунинг билан бирга **т, д, н** товушларини к'риб фар'лаш 'ийин, к'п молларда т'ли'сиз эшитув билан фар'ланади. Шундай усул билан эшитув ва к'рув идроки 'з камчиликларини биргаликда компенсациялайди. Кузатишларнинг к'рсатишича лабдан 'зиш малакасини ривожлантириш чора-тадбири б'йича бола 'з эшитишидан яхши фойдаланиш имкониятини эгаллайди. Эшитишдан ва к'ришдан бир пайтда фойдаланиш унга 'аратилган с'зларни тезро' ил'аб 'олиш имконини беради. У 'анча к'п с'зни идрок этса унинг с'з бойлиги шунча к'паяди.

Ю'орида эслатиб 'тилганидек, т'ли'сиз эшитишда бола 'з эшитуvidан 'анчалик яхши фойдаланса у шунча катта с'з бойлигига эга б'лади. Бу лабдан 'зишга рам тегишли. Нут' 'анчалик яхши ривожланса ундан нут'ий муло'от учун фойдаланиш имконияти ортади.

Барча махсус маш'лар лабдан 'зиш малакасини эгаллаш учун зарурдир. Болани артикуляция б'йича 'хшаш товушлардан онгли фойдаланишга 'ргатиш жуда му'имдир. Нут'нинг к'рув ва эшитув идрокида (ибора) жумлани мазмун б'йича топишни ривожланти-риш учун бола билан ёрдам берувчи вазиятларда гаплашиш зарур.

Бундай вазиятнинг оддий бир к'риниши: бола олдидаги столга у топиши лозим б'лган предметлар тайёрланган. 3-4 расмлар 'йилади. Бу предметларнинг номини бола билади. Агар болага бу расмларни эшитиш имкониятлари ортаётган молатда номланса у 'зига таниш б'лган с'зларни эштади, т'ли' эшитишмаган с'зларни топишга паракат 'илади. Агар бола я'ин молатда туриб, с'нгга ундан узо'лашиб, с'зни айтиб, бериш мумкин. Бундай шароитларда бола айтилган с'зларни эслаб 'олади. Олдига 'йилган расмларга 'араб, т'ла эшитишмаган с'зларни товуш контури б'йича ани'лайди. Бир неча бор такрорлашдан с'нг, у унга айтилган барча расмларни номлаб, олади. Бу усулдан фойдаланиб, бола нут'ни эшитиб рамда к'риб идрок этадиган лото 'йинини ташкил этиш мумкин. К'рув ва эшитув идрокини ривожлантириш учун расмлар уюштириш жуда фойдалидир. Бунинг учун дастлаб элементар сюжетли расмлардан, ундан кейин эса мураккаб сюжетли расмлардан фойдаланилади. 'зувчини ёнига 'тказиб олиб, педагог расмда нима тасвирланган 'арамонлар нима 'илаётганини айтиб беришни бошлайди. Расмда тасвирланган шахс ва предмет белгилари батафсил таърифланади.

Педагог томонидан айтилаётган сюжетни бола такрорлаши керак, агар бола лабдан 'зий олмаган б'лса унда расмдаги предмет белгилари ва паракатни к'рсатиш к'зда тугилади. Бу болага айтилган 'икояни яхши тушунишга ёрдам беради. Расмда ёки сюжетли расмлар сериясида нима тасвирланганини айтиб, бола биргаликда расмлардан фойдаланмасдан 'икояни такрорлайди. Агар бирор с'з эшитув ва к'рув идроки учун 'ийин туюлса у молда бу с'з билан махсус шу'улланиш ва уни бир неча марта такрорлаш лозим.

Умуман 'рганилаётган материални бир неча марта такрорлаш тавсия этилади.

О'заки нут'ни инсоннинг раётидаги 'рининг 'исобга олган молда, эшитишида ну'сони бор ва заиф эшитувчи болалар мактаблари 'з 'зувчиларини о'заки нут'га 'ргатишнинг асосий ма'сади деб билади. Бу вазифани амалга ошириш тайёрлов синфдан бошлаб амалга оширилади. О'заки нут' бошлан'ич по'онадан коммуникация воситаси сифатида шаклланди. Муло'от воситасини эгаллаш

жараёнида эшитишда ну³сони бўлган болалар тилнинг лексикаси грамматикасини эгаллайдилар. Эшитувни й³лиги о²заки нут³ни идрок этиш ва талаффуз малакасини ривожлантиришда махсус й³налишида иш олиб боришни талаб этади. Бу икки й³налиш ³з ма³садига, натижага эришиш й³ллари к³рсатувчи методик усулларига эгадир. Таълим мазмунининг ³ийинчилиги эшитишда ну³сони бўлган ³увчилар ривожланишидаги о²заки нут³нинг катта арамиятига эгалигини рисобга олиб, бу бўлим ишга катта ражмдаги ва³т ажратилган.

О²заки нут³га ³ргатиш ³увчилар учун бир мунча оддий нут³ формаси дактил нут³ига учратишдан бошланди. Лекин ³итувчи болаларга берадиган ра³ бир с³зни дактил билан бирга о²заки гапиради. Шундай ³илиб ³увчилар таълимининг биринчи кунларида ³итувчининг о²заки нут³ини икки формасида дактил ва о²заки формада ³абул ³илишга ³рганадилар. Эшитув аппаратини таълимда ³ллаш ³увчилар ³итувчи нут³ини эшитув к³рув ор³али идрок этишга ёрдам беради.

Муло³отга ³ргатиш жараёнида ³лланиладиган тил материали ³зининг асосий ³исми билан дактил нут³ учун ра³, о²заки нут³ учун ра³ умумийдир.

О²заки нут³да ³ргатишдаги асосий вазифа ³увчиларнинг талаффуз малакаларини шакллантиришдан иборатдир. Иш икки й³налишда олиб борилади. Биринчиси болаларни рудди ³итувчи гапиргандек дактил нут³ни о²заки гапиришга ундаш билан бо²ли³дир.

Бу ишлар асосида нут³ муло³от воситаси сифатида шаклланиш бош ма³сад бўлиб ³олади.

Махсус машғулотлар ёрдамида айрим фикр турларини ўрганиш.

Нутқ сўзлашиш, ўқитиш билан боғлиқ фаолиятини ҳар хил турлари қаторида мах-сус машғулотлар ўтказиш катта аҳамиятга эга, айрим фикрни айтишда режалаштирил-ган машғулотдир, бу тизим ҳар бир синф программасидан мунтазам ўрганишни таҳ-лил қилади.

Мисол: Болаларга “ Қаерда ётибди? ”, “ Қаерга қўйдинг? ”, “ Қаердан олдинг? ” де-ган саволларни ўрганиш учун махсус программа луғатидан фойдаланилади. 1-2-синф-лар дарсларида сўзлашиш нутқи махсус машғулотларда яққол вазият вужудга келади. Бундай вазият дидактик ўйинни эслатади. 3-4- синфларда сўзлашиши нутқ машғулот-ларини ўтказишда болаларни ўтган тажрибалари ва мисоллар асосида сайир қилганда-ги материалларда ўқилган суҳбатлар, ҳикоя, экскурсия асосида ўтказилади.

Айрим сўзлашиш тили фикрида иш олиб боришда ҳар хил машғулотлар қўллани-лади.

Ўқитувчининг фикрини ёдда тутиб, болалар синфга қараб ўқитувчиси берган саво-лини қайтариб беришади.

Образни ўзлаштириш, сўзлашни, нутқ материалини ёлғиз янги ўқитиш йўли ва ўз-лаштиришнинг бошланғич босқичидир. Шунинг учун бу материал фикрлашни барча туридаги ишда қўллашади.

ГАП ТУЗИШНИ ЎРГАНИШ.

Нутқ фаолиятида гап тузиш малакалари асос бўлади. Шунинг учун эшитишда нуқ-сони бўлган болаларнинг ўқиш жараёни давомида уларни шаклланишига ва мустаҳкамлаштиришга кўп вақт ажратилади. Булар жумласидан, оғзаки сўзлашиш, ёзув нутқ-лар, луғат билан ишлаш ва грамматик тузиш дарсида, ўқиш дарсида ва бошқа буюм-лар билан дарс берганда ва синфдан ташқари дарсда гап тузиш малакасини оширишда асосий аҳамият она тили дарсларига қаратилади. Гап тузишни ўрганиш меҳнат фао-лияти билан боғлиқ, ўз ўзига хизмат қилиш, ўйин ва махсус машғулотларда, гап тузиш машғулотлари нутққа киритилган луғат билан мустаҳкамлайди. Бу машғулотлар ўқув-чида тўғри сўзлар тузиш малакасини ишлаб чиқади.

ПРЕДМЕТЛАРНИ КЎРСАТИШГА АСОСЛАНИБ ГАП ТУЗИШ.

У ёки бу предметни ўзлаштириш шароитида иш олиб борилади, предметлар эса те-гишли луғат тўғрисидаги маълумотларни мустаҳкамлашни мақсад қилиб қўйган.

Мисол: предметнинг мансублигини белгилаш учун унинг хусусиятини ва нарсалар номини қайтариш учун қуйидаги машғулотни ўтказиш мумкин. Ўқитувчи болаларга гап тузишни айтади ва бунда у болаларнинг киймини кўрсатади: Бу нима? –деб сўрай-ди. “ Бу куртка, свитер, фартук, кўйлак ” – деб жавоб беришади. Ўқувчи деворга

“ Нодирнинг кўйлаги кўк ”- деб ёзади, ўқувчилар эса биргаликда ўқишади. “ Кимнинг кўйлаги кўк? ” –деб ўқитувчи сўрайди ва “ Нодирнинг кўйлаги кўк ”-деб ўқувчилар-дан жавоб олади. Ўқитувчи “ Нодирнинг кўйлаги қанақа? ” –деб давом этади. “ Кўк ”-деб жавоб беришади. Бунда эга ва феъл аниқланади.

- 1 -

Кейни ўқувчилар галма-галдан гап тузишади.

“ Юлдузнинг фартуги яшил ”

“ Баҳромнинг камзири кулранг ”

“ Ҳилоланинг свитери сарик ”

“ Жаҳонгирнинг майкаси қизил ”

“ Ферузанинг кўйлаги қизил ”

Иш жараёнида қилинган хатолар тўғирланади.

НАМОЙИШ АСОСИДА ГАП ТУЗИШ.

Бу машқнинг тури илгарисига ўхшайди. Болаларини бевосита воқияни илгари ид-рок этиш билан ўтади. Фарқи шундаки, аҳамият марказида болаларда у ёки бу пред-метлар орқали, ўқитувчи ўз фаолияти болалар орқали пайдо бўлган вазиятни тушунти-ради.

Мисол тарзида машқ ёзишни келтирмаган феъл билан тузилган гап машғулотни ривожланишини келтиради. Қўйида, тўқди, йикитди, тўлдирди. Бу феъллар билан қи-линган ҳаракатни намоёйиш қилиш учун стакан, пиёла, банка, сув билан графин, пат-нис билан ликопча керак бўлади. Машғулотларни тайёрлашда эса оғзаки нутқни ри – вожлантиришда фойдаланилиши мумкин.

Машғулотларни кейинги этапи ўқитувчи берган ва болалар ўзларига асос қилиб олган вазифаларни бажариши ва гап тузиши лозим. “ Ҳилола пиёладан стаканга сув қуйди ”, каби гаплар берилади.

Ҳозирги мактаб ва мактабгача муассасаларда оғзаки нутқга ўргатиш, дактил кўри-нишидан, сўзлашув нутқини шакллантириш билан бирга олиб борилади.

Бундай ёндашув болаларга мулоқат учун керакли бўлган нутқий материални тез эгаллаш имконини беради. Синхрон – дактил ва ўқитувчи томонидан сўзларни оғзаки гапиришни, шунингдек, ўқувчиларни кўрганларини оғзаки қайд этиш, эшитиш қолди-ғини, овозли нутқни қабул қилиниши (овоз кучайтирувчи аппарат ёрдамида) нутқ ап-паратини активлаштиришга, овоз ва сўзнинг нутқий, ҳаракатли контурини қабул қи-лишга ёрдамлашади.

Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларда талаффуз қилиш ва лабдан ўқиш кўникмаларини шакллантириш ва кейинчалик систематик ва мақсадга йўналтирилган ишларни ҳал қи – лиш учун имкон яратади. Лабдан ўқишга ўргатишнинг асосий мақсади шундан иборатки, атрофдагилар билан мулоқат жараёнида, болаларда эшитув-кўрув, эркин кўрув қобилиятини ривожлантириш орқали оғзаки нутқни қабул қилишни ривожлантириш.

Карларни ўқитишнинг ҳозирги замон методи – лабдан ўқиш кўникмаларини шакл-лантирига қаратилган специфик талаблар, секин- асталик билан оғзаки-дактилга ўқи-тишни камайтириб, унинг ҳисобига кўрув – эшитув орқали нутқни қабул қилишга

(дактилсиз) хизмат қилади. Чунки бу усулни ривожлантириш учун оптимал шароит-ларни яратиш мумкин эмас.

Карларни талаффузга ўқитишнинг асосий масаласи шундан иборатки, максимал даражада аниқ ва тушунарли талаффузга эришиш, шу билан биргаликда оғзаки нутқни мулоқот воситаси ва фикрлаш жихози қилиб ривожлантириш.

Бизнинг мактаб ва боғчаларда ҳозирда қабул қилинган аналитико – синтетик метод вариантынинг хусусиятини унинг консентрик методи характерлидир. Яъни, болаларда сўзларнинг тузилишини талаффуз қилишни шакллантириш ва шу билан бирга уни оғзаки шаклда бир текисда, қайта ишланган нутқий материални танлашга ўзгача ёнда-

- 2 -

шишда намоён бўлади. Концентрик метод асосида (Ф.Ф. Рау, Н.Ф.Слезина) яхши эшитадиган болалар нутқини талаффуз жихатидан ўзлаштириш қонун- қоидалари ётади.

Берилган методнинг моҳияти шундан иборатки, мактабга келадиган умуман нутқи бўлмаган карларни талаффузга бошланғич ўқитилишида 2 та концентрдан иборат-лигидир. Яъни, биринчиси тайёрлов синфига мос келса, иккинчиси эса 1-2-синфлар-ни ўз ичига қараб олади. Тайёрлов синфларида ўқувчилардан товушлар системасининг 17 та асосий товушларни сўзларда ҳосил қилиш талаб этилади. Бу товушлар унлилар-дан – А, О, У, Э, И ва ундошлардан – П, Т, К, Ф, С, Ш, Х, В, М, Н, Л, Р товушлари киради.

Бу товушлар артикуляция жихатидан бир – биридан жуда фарқ қилади ва бошқа ўхшаш товушларига тез ва енгил ўзлаштирилади. Асосий товушлар муносабатига кў-ра – асосий товушларга кирмайдиган товушлар, баъзида сўзларда ўхшаш товушларга алмаштиришга йўл кўяди.

Ҳозирги вақтда болалар мактабларида талаффузга ўргатишнинг аналитико – синте-тик, концентрик, полисенсорлик методлари қабул қилинган.

Аналитико –синтетик – бу яъни сўз ёки жумла устида иш олиб борилаётган пайт-нинг ўзида, эшитув-кўрув орқали пайтда эшитув- кўрув орқали қабул қилиш ва улар-нинг маъносини айтишдир. Бола керакла бўлган тушунчаларни билиб олганларидан кейин улар тақлид орқали номлашлари керак бўлади.

Тўғри талаффузга ўргатиш учун ўқитувчи зарурият туғилганида, сўзларни қисм-ларга (бўғин, товуш) бўлади, уларни бир пайтнинг ўзида қайта ишлайди, кейин эса сўзни яна таҳлил (синтез) қилади.

Мазмун – сўз, жумла – бўғин, товуш (анализ)

Товуш – бўғин, сўз, жумла (синтез)

Бу бутун билан қисм, анализ билан синтезнинг ўзаро муносабатини диалетик ту-шуниш (тафаккур, жамоа ва табиат ривожланишининг умумий қонунларни ҳақида илм).

Бутун ҳаракат ва унинг жараёнларини қайта ишлашни олдиндан билувчи аналити-ко – синтетик метод, турли хил нутқий ҳаракат кўникмаларини шакллантириш учун психологик жиҳатдан шакллантирилгандир.

Демак, аналитико- синетик методи талабларига мувофиқ, сўз қисмлари устидаги (бўғин, товуш) иш, мазмунли товушлар комплекси (сўз, ибора ва жумлалар) устидаги ишга хизмат қилади.

Сўзларни қайта ишлишда машғулотлар, сўзларни ритмик ва равон талаффуз қи-лиш кўникмаларини ҳосил қилишга қаратилган бўлиши керак. Товушлар талаффузи ишлаб чиқиш билан болалар билан биринчи бор учрашсалар, сўзлар анализ қилина-ди. Анализ айрим ҳолларда товушгача, бошқа ҳолларда эса фақат бўғингача ўтказила-ди. Ўқитишнинг анализнинг биринчи босқичларида, болалар учун талаффуз қилиш-нинг айрим қийинчиликларини туғдирадиган сўзлар бўғинларга (товушларга) бўлина-ди. Шунга мувофиқ, оғзаки нутқ кўникмаларини ўзлаштириш йўлида ҳар бир ўқувчи-нинг индивидуал хусусиятларининг ҳисоботи тўла таъминланади.

Сўзларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган машғулотларни қайта ишлашда, ўқувчиларга сўзларни ўқиш ва бошқа бир вазиятларда мустақил, яъни ҳеч қандай гра-фиксиз сўзни ҳосил қилиш орқали расмни номлаш ва саволларга жавоб бериш таклиф этилади. Буларнинг барчаси нутқий материалларни мустақил ҳолда чиқишга осонлаш-

- 3 -

тирилади.

Қар болаларни ўқитиш ва қайта ишлаб чиқиш жараёни, қар болалани яхши эшита-диган одамлар жамоасида ижтимоий адаптациясига эришилишига йўналтирилган. Оғ-заки (сўзлашув) нутқ тарбиясига, асосий ўринни эгаллаган бутун комплекси масала-ларини ечиш орқали эришиш мумкин.

Қар болаларни талаффузга ўқитишда, яҳи эшитадиганларга табиий йўл билан яқинлаштириш мақсадида концентрик метод қўлланилади. Концентрик метод моҳия-тинибиш юқорида кўрсатиб ўтдик.

Шундай қилиб, болалар асосий товушлар иштирок этган сўзларни талаффуз қили-ши керак: стол, лампа, нон, эшик, фаввора ва хокозо. Лекин асосий бўлмаган товуш-ларни ўз ичига олган, яъни дафтар, китоб, мактаб, дарахт ва хокозо сўзларни

болалар вақтинчалик товушларини ўхшатиш мумкин: тафтар, китоп, мактап, тарахт.

Болалар томонидан товушларни ўзлаштиришнинг концентрик методи, қўпол арти-куляцион дефференциялардан аста-секин ўта нозикка ўтишни, яъни асосий дидактик қонунга кўра, ўқитишда ўта соддадан, ўта мураккабга қараб боришни таъминлайди.

Сизлар биласизки, И.П. Павлов одам нерв системасининг катта компенсатор имко-ниятларини кўрсатган. Одамнинг бирон- бир анализаторлар фаолиятлари унинг ўрни-ни эгаллайдилар. Шунинг учун берилган ўқитиш методи фақатгина аналитико-синте-тик ва коцентрикка эмас, балки полесенсорга ҳам ажратилган. Демак, карларни талаф-фузга ўқитиш жараёнида кўриш, тактил ва ҳаракатлантирувчи анализаторларига ёнда-шиш керак. Чунки, улар ўзининг мазмунда карлар учун талаффузни ўзлаштиришда жуда яхши шароитни яратадилар. Қолдиқ функциясини ишлатиш, моҳиятининг асоси-ни ташкил этади.

Тайёрлов синфининг 3 чорак охирларида болалар асосий товушларни ўзлаштириб оладилар ва шу билан товушлар тузилишидан қатъий назар, фонемалар системаси қисқартирилган сўзларни талаффуз қилиш имконига эга бўладилар.

1-2 – синфларда сўзларнинг талаффузини аниқлаш бўйича тизимли иш олиб бори-лади. Нутқда аста-секин жарангли ундошлар (б,д,г) ва аффрикат (г) пайдо бўлади.

Мактабгача ёшдаги карларни оғзаки нутқини ўқитишда концентрик методнинг қўллвшининг биринчи босқичида талаффуз қилишни янада енгиллаштириш, яъни “И” ва “Э” товушларни, “Ш” товуши ўрнига айлана шаклдаги лабда талаффуз қилинади-ган “С” товушини, шунингдек “Р” ўрнига”Л”, “Х” ўрнига “К” товушини қўллаш ха-рактерланади. Бундан ташқари кар болалар боғчаларини бошланғич даврларида тез-тез қайтариш йўли орқали структура жихатдан учун ва мураккаб бўлган сўзлар талаф-фузнинг енгиллаштиришга йўл қўйилади.

Ўқитишнинг биринчи йили охирида, мактабгача ёшдаги йил охирларида мактабга-ча ёшдаги кар болалар нутқида бир қатор сўзларнинг товуш таркибини ридуцив иш-лаб чиқилишига йўл қўйилади. Масалан, “сут” ўрнига “ут”, “ бер” ўрнига “бе”, “шкаф” ўрнига “аф”.

Карларни талаффузга ўқитиш масалаларини аниқлашда, оғзаки нутқининг 1 та функцияси ҳақида айтиб ўтиш керак. Биринчи, эшитаётган одамга қаратилган бўлса, иккинчиси гапираётган одамга қаратилган.

Атрофдагилар билан мулоқот қилганда, карларни нутқи фонетик томондан тушу-нарли бўлиши, оғзаки нутқи, тафаккур қуроли ролини ишончли бажарилиши, талаф-фузи максимал даражада аниқ ва тилнинг фонетик изими акс этиши керак бўлади.

- 4 -

Тушунарли ва аниқ талаффуз қилиш – бу икки тушунча бир- бирини қопламайди. Оғзаки нутқ етарли даражада тушунарли бўлиши мумкин, лекин аниқ бўлиши мум – кин эмас. Ёки аксинча тилнинг фонетик системасининг ҳамма элементлари бир-бири-га аниқ қарама – қарши қўйилган ва талаффузда шуни акс этган бўлса ҳам, нутқнинг чиқиш жуда ҳам тушунарсиз бўлиши мумкин.

Аниқ нутқни тўла эгаллаган баъзи карлар талаффузини текширишда, уларнинг нутқида интонация, урғулар ва фонемалар ситемаси бузилгани кузатилади. Шу

билан бирга айрим эшитадиганлар орасида ҳам тушуниши қийин бўлган нутқлар ҳам учраб туради.

Оғзаки нутқ карларга атрофдагилар билан мулоқот қилиши учун асосий ролни эгаллайди. Шунинг учун карларни талаффузга ўқитишнинг асосий ва бошланғич маса-ласи, уларни етарли даражада анқ қилиб гапиришга ўргатиш. Агар карларнинг та-лаффузи етарли даражада тушунарли ва шу билан бирга керакли бўлган тилни ўзлаш-тириш кинестезия кафиллигини олмаса, нутқий тафаккурнинг ишончли базаси бўлиб хизмат қилмаса, унда буларнинг ҳаммаси ёзув ва дактил ҳисобига компенсация қилиниши мумкин.

Карларни талаффузига ўқитишнинг иккинчи масаласи шундан иборатки, тушунар-ли талаффузни максимал даражада етказиш. Яъни, анча тўла ва оғзаки нутқда учрай-диган ибораларни, фикрларни ажратиб талаффуз қилиш.

Карларни талаффузга ўқитиш берилган иккита масаладан ташқари яна бошқа маса-лалар ҳам мавжуд.

Нутқий кинестезияларга шундай нутқий фаолиятлар кирадики, улар лабдан ўқиш, оғзакинутқни эшитув ва эшитув – кўрув орқали қабул қилиш, ўқиш ва ёзиш.

Карлар талаффузи етарли даражада тез бўлиши ва унинг нутқ темпи гаплашаётган нутқ темпига мос бўлиши керак, шунингдек карлар ўз нутқида сўзлашув урғусига ва орфоэпик қоидаларига риоя қилиши керак.

Кар болаларни талаффузга ўқитишнинг таркиби, уларнинг оҳзаки нутқи фонетик шаклланганлиги, юқорида кўрсатилган талабларга жавоб бериш учун зарур бўлган би-лим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Аниқ ва тушунарли талаффуз қилиш талабларидан келиб чиққан яна бир қатор, нутқни фонетик шакллантиришнинг турли томонларига тегишли талаблар мавжуд. Улар: овоз, сўзнинг фонетик кўриниши (орфоэпия, урғу, бўғин ритми ва фонематик тузилиши), жумлалар интонациялар, шунингдек умумий темп ва талаффуз қилишнинг аниқ даражаси.

Сўзларни бир –бирига боғлаб талаффуз қилишга ёрдам берадиган нутқий нафас та-лабини ҳам кўрсатиб ўтишимиз зарур.

Бу ҳамма умумий ва ундан келиб чиққан талаблар, махсус дастурда аниқлашти-рилган, кар болаларни талаффузга ўқитишнинг мажмунда ўз аксини топган.

Тайёрлов синф - ишнинг биринчи босқичи, сўзнинг товуш тузилиши устида олиб борилади. Бу босқичда болалардан 17 та асосий товушларни аниқ талаффуз қилинади, бироқ товушларни бошқа товушлар билан алмаштириш (товушларни олдиндан қисқартирилган тизими бўйича) мумкин.

Ўқитишда сўз ва жумлалар устидаги иш билан бирга овоз ва нутқий нафас ишлари ҳам киритилади. Булар яъни: нормал тембрни ишлатиш, овозни нормал кучи ва ба-ландлиги, сўзлашув урғуларга кўра овоз кучининг ўзгариши, бирон-бир сўз, жумла ҳо-

- 5 -

сил қилинадиган 4-5 та бўғинни (бир нафасда) кўшиб айтиш киради.

Ишнинг иккинчи босқичи, (1-2- синф) сўзнинг товуш таркибидан аста-секин сўзни ишлаб чиқилишини аниқлашда ва олдиндан қилинган товушлар алмашилишни йўқо-тишдан иборат.

Шундай қилиб, талаффузга ўқитиш дастури қуйидаги бўлимларга бўлинади:

1. Нутқий нафас. Ишнинг таркиби- ўқувчилардан нафасдан тўғри фойдланиш мала-каларни битта нафасда сўз ва қисқа жумлаларни ишлаб чиқиш, шунингдек жумлалар-ни синтагмаларга бўлиш малакаларини қайта ишлаб чиқишни шакллантиришдан иборат.

2. Овоз. Ишнинг таркиби – нормал тембрни қўпол ўзгаришларсиз овоздан нормал куч ва баландликдан фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш.

3. Товушлар ва уларни ўқилиши. Ишнинг таркиби – она тилидаги ҳамма товушларни гапира олиш ва сўзларда уларни ўқий олиш малакаларини шакллантириш. Бунда қар болалар товушлар таркибини ўзлаштиришда аниқ бир қетма – қетлик куза-тилади.

4. Сўз устидаги иш:

а) сўзлашув урғуси;

б) орфоэпик қоидаларни ўз ичига олади. Бу иш ўқувчиларда сўзларни боғлаб, то-вуш таркибини сақлаб, урғуларга эътибор бериб, шунингдек, она тилига ҳос орфоэпик қоидаларга риоя қилиб, тўғри талаффуз қилишни шакллантиришни кўзда тутди.

5. Жумлалар устидаги иш:

а) логик урғу;

б) орфоэпик қоидалар;

в) нутқ темпини ўз ичига олади. Ишнинг таркиби – ўқувчиларда жумлаларни нормал темпда бир –бирига боғлаб (1та нафас чиқаришда ёки синтагмаларга бўлиб), урғуларга эътибор бериб ишлаб чиқиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Қарларни талаффузга ўқитиш давлари.

Талаффузга ўқитишнинг 2 та даврни ажратиш мумкин:

а) бошланғич

б) талаффуз кўникмаларини мукаммаллаштириш ва автоматизациялаштириш даври.

Агар болаланинг тайёргарлиги бўлмаса (мактабгача тайёргарлиги) бошланғич давр мактаб таълимининг 2 ярим йилини (тайёрлов ва 1-2- синфлар) ўз ичига қамраб олади ва агар бола дарров 1 – синфга келса, бошланғич давр мактаб таълимининг 1 ярим йилини (1-2- синф) ўз ичига қамраб олади. Бу давр ичида болалар орфоэпик қоидаларга, урғуларга эътибор берадилар ва турли хил товушлар таркибидан иборат сўзларни тўғри ишлаб чиқиш кўникмаларига эга бўладилар. Ҳозирги вақтда қарлар мактабларида талаффузни шакллантиришнинг 2 та йўли ишлатилади:

1. Ўқитиш жараёнида эшитишдан кенг фойдаланиш ва дактилема орқали нутқни ривожлантириш, яъни ўқитувчиларга мурожаат қилаётган пайтнинг ўзида, ҳам дактил, ҳам оғзаки нутқи орқали сўзларни ишлаб чиқади. Шунда ўқувчиларга фақатгина сўз-ларни ишлаб чиқишгина эмас, балки имконияти борича оғзаки нутқда талаффуз қилишга ўрганадилар. Бутун сўзларни ўқитувчининг лабидан ўқишга ва имкони борича эшитиш орқали қабул қилишга асосланган бундай ишлаб чиқариш жуда ҳам схематик тарзда олиб борилади, фақатгина баъзиларида уларнинг узоқ ўхшаш фоне-

тик кўринишини эслатадиган асосий товушларнинг ўқувчилар томонидан аста-секин ўзлаштириш вақтида тўлиқ ва тўғри бўлади. Бунинг натижасида ўқувчи томонидан дактил шаклида ўзлаштираётган материал, секин-аста уларнинг оҳзаки нутқиға ўрна-шади ва керакли талаблар бўйича талаффуз қилинади.

2. Ўқувчиларда талаффуз қилиш кўникмаларини систематик ўзлаштиришни таъминлайдиган асосий йўл, оҳзаки нутқни шакллантириш дарсари нутқни шакллантириш дарслари билан боғланган ҳолда сўз ва жумлалар материали устида олиб борила-диган режали ишдан таркиб топган.

Автоматизация ва талаффузни ҳосил қилиш кўникмаларини мукаммаллаштириш даври таълимнинг қолган йилларини ўз ичига олади.

Бу давр давомида эрта олинган талаффуз кўникмалари мукаммаллашади, талффуз нуксонлари коррекцияланади, шунингдек, бир қатор янги кўникмалар шаклланади. Шу давр ўзида қар болалар ўзбек тили фонетикасидан аниқ бир билимларни ўзлашти-радилар.

Ўрта ва юқори синфларда талаффузни шаклланиши бир қатор талаблар асосида ўт-казилади. Бунда дактил нутқ қисқартирилиб, яхши эшитадиган болаларға хос оҳзаки мулоқот қилиш талабларига яқинлаштирилади.

Бу даврда талаффуз устидаги иш ўқувчиларнинг умумий ривожланиши даражаси ва уларнинг талаффуз қилиш кўникмаларининг ривожланиш даражаси билан боғлан-ган ҳолда амалға оширилади.

Тақлид – биринчи талаффуз кўникмаларини ҳосил қилишнинг асосий йўлларида бири бўлиб, ўқитишнинг бошланғич даврида асосий ўринни эгаллайди. Автоматизация даврида ҳам тақлид ўзининг моҳиятини сақлайди, лекин бу билан бирға энг катта шринни артикуляцияни тушунишни эгаллайди. Бу даврда сўзлашув билимиға таянган ҳолда ўз-ўзини текшириш имконияти пайдо бўлади. Талаффузни коррекциялашда так-лифлар ўқувчи томонидан артикуляцион ҳаракатларни тушуниши билан бирға олиб борилади.

Тўғри артикуляция нималардан иборат эканлигини ўқувчи қанчалик тушунса, қайта ўқитишда эса шунча яхши кечади. Шунинг учун бу даврда бошланғич даврға нисбатан янги машқлар киритилади. Шу билан бирға бу даврда ўқитиш воситаси бў-либ, сўзлашув нутқи ишлатилади, ўқувчилар ўқитишда онглилик тамойилини амалға ошириш мумкин бўлган специфик муҳитни оширадилар. Автоматизация ва талаффуз кўникмаларини мукаммаллаштириш даврида ёш хусусияти, умумий ва нутқий ривож-ланиш даражаси ҳисобға олинган ҳолда ўқувчиларнинг мустақил ишларнинг моҳияти ошади.

Ишнинг ҳамма санаб ўтилган шакллари ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Ўқувчилар эшитишға кенг таянган ҳолда ва нутқий амалиёт шартларида қарларнинг талаффуз кўникмаларини мукаммаллаштириш ишлари амалға оширилади.

Қарларда нафас, овоз ва товуш қўйиш усуллари.

Қар болаларда талаффуз кўникмаларини шакллантириш, нутқий аппаратни у ёки бу усул орқали талаб этилган ишни чиқариш зарурияти билан боғлангандир. Қарларда нафас, овоз ва товушни қўйишда 3 та асосий усулдан фойдаланиш қарак:

Биринчи усул *тақлид* га асосланади. Ўқувчи бор анализаторлари орқали ўқитувчи намоиш қилганини қабул қилади ва қайтаради. Тақлид қуйидаги усулларда амалға оширилади:

а) эшитиш асосида- ўқитувчи экран орқасида гапираётганини (товуш, бўғин, сўз ёки бир қатор бўғинлар қаторини “па-па-па” ёки “ папапа”) ўқувчи эшитади ва эшитганини тўғри талаффуз этишга ҳаракат қилади.

б) кўриш асосида – ўқувчи ўқитувчининг оғзига (айрим ш,и, р товушларини артикуляциясида тилнинг ҳолати эътибор билан қарайди ва худди шундай қилиб қайтаришга ҳаракат қилади.

в) кўрув-эшитув асосида – ўқувчи бир вақтнинг ўзида ўқитувчининг артикуляцияси-ни кўради ва (ойна орқали) эшитади (овоз кучайтирувчи аппарат билан ойна орқали машқ қилади).

г) эшитиш ва кўриш орқали қабул қилиш билан боғланган ҳолда тактил – вибрацион асосда ўқувчи ўқитувчининг лабига қарайди. Масалан, “в” товушини артикуляциясида ўқувчи ўз қўлини оғзига яқинлаштиради ва оғиздан чиқаётган ҳаво оқимини сезади, кейин қўлини бўйиннинг ҳиқилдоқ соҳасига қўйилади ва бола овоз (ун) пайчалари-нинг вибрацияни сеза оладилар.

Таклид қилишнинг ҳамма босқичларида талаффузни коррекциялашда ва у ёки бу талаффуз кўникмаларини дастлабки шакллантиришда қўлланилади. Кўриб чиқилган усулда овоз ва товушни қўйиш турли хил кўрсатмали воситалардан амалга оширила-ди. Бу овоз кучайтирувчи аппарат, шунингдек, талаффуз устида вибрайон ва кўриш назоратига мўлжалланган аппарат ва ойна бўлиши мумкин.

Иккинчи усул – *механик* усули. Бунда ўқитувчи нутқий органнинг униси ёки бунисига таъсир қилиб, уни пассив ҳаракатга ёки бир ҳолатга келтиради. Қорин деворга қўл билан босиш орқали ёки агарда бола фальцет (энг баланд, ингичка эркак овози) овозига мойиллиги бўлса, бунда ҳиқилдоққа қўл билан енгил босиш орқали нафас устида иш амалга оширилади.

Иккинчи усул орқали товушни ҳосил қилиш қуйидагича: ўқувчига у ёки бу товуш-ни айтиш таклиф этилади. Шу пайтнинг ўзида ўқитувчи қўл, шпател ёки зонд орқали ўқувчининг нутқий органлар ҳолатини ўзгартирад ва уларни пассив ҳаракатга кел-тиради. Қўйилиши керак бўлган товуш ҳосил бўлади. (“к” тов. “т”дан, “х”тов. “с”дан, “ш” тов. “с” дан, “ш” тов. “с” дан ёки “р”дан).

Ўқувчи ўзи билмаган ҳолда ҳаракатларни бажариши бу усулнинг хусусияти ҳисобланади. Масалан, “та” бўғинини ўқитувчи талабига мувофиқ талаффуз қилишга ҳаракат қилади. Шунда ўқитувчи шпатель ёки қўл бармоқлари ёрдамида болалнинг тилини босиш орқали “ка” бўғинини ҳосил қилади. Бир қатор машғулотлардан сўнг, кар боланинг мия қобиғида кинестетик ўзгаришлари пайдо бўлади. Бу ўқувчининг нутқий органлар янги ҳаракатни ва ҳолатни белгилайди, бу эса ўқувчи учун қанчалик эшиту қолдиғи бўлган товушни мустақил ўзи ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Учинчи усул- *аралаш* усули. Бу усул биринчи ва иккинчи усулнинг бирга олиб бо-рилишидир. Ўқувчи ўқитучи таклифи асосида у ёки нутқий оргналар ҳаракатини иш-лаб чиқаради, лекин бу аниқ эмас. Ўқитувчи талаб қилинаётган товушни тўғри талаффуз қилишга ёрдам беради. “О” товушини қўйишда, масалан, бола лабини етар-ли даражада олдинга чиқаролмайди(“о” , “а” товушга яқин талаффуз қилинади). Шун-да ўқитувчи катта ва кўрсаткич бармоқлари ёрдамида болаланинг юзига қўйиб босади ва лаблар олдинга қараб чиқарилади.

РАСМГА ҚАРАБ ГАП ТУЗИШ.

Расмда тасвирланган предмет вазият олдин илгариги ҳаёти тажриба маъносига тушуниши керак. Айрим элементлар ўчирилиши керак, улар билан алоқа ўрнатиш

керак. Бу масалани ечиш учун болалар олдин суратни таҳлил қилиши керак. Фойдаланиладиган суратлар ҳар хил бўлиши мумкин: предметли, вазиятли, сюжетли.

Болаларнинг ишини керакли ўзига қаратиш учун расмга саволлар берилади. Бош-қа пайтларда ўхшаш ибораларни тузиш билан мақсадга эришиш мумкин.

3- синфда маълумки, умумлаштирилган тайёргарликда муносабатларнинг ифода-лашда расмда берилган вазиятга қараб гап тузиш.

Расмда ҳовли, уйнинг бир қисми, айвон билан дарахтлар, шаҳлар, болалар беркин-мачоқ ўйнайдилар. Расмни қисқача тахминий таҳлили:

“ Бу ҳовли. Болалар ҳовлида ўйнайдилар, айвон, дарахт, шохлар бор”. Тузиш учун луғат берилади. Масалан: беркинди, беркинмоқчи, беркиндилар. Оғаки гапни болалар-нинг ўзи тузади:

“ Баҳром айвонга беркинди. Зилола дарахт орқасига беркинди ва бошқалар. Жаҳонгир ва Ҳилола шохлар орқасига беркиндилар”. Енгиллаштирилган варианда бу иш саволига- ким дарахт орқасига беркинди?, Жаҳонгир ва Ҳилола қаерга беркинишди?.

Яна мисол: билдирувчи ўнг, чап, ўрта расмга қараб стол, стул, табуретка бор деб расм предметни жоини билдирувчи гапларни тузиш мумкин.

Ўқувчилар гап тузишда табуретка чапда туради, стол ўртада туради, стул ўнгда туради.

НАМУНА ТИКЛАШ БИЛАН АЙРИМ СЎЗЛАРНИ АЛМАШТИРИШ.

Наъмунали оддий қайтариш бошқа сўзларни ишлаишга ўтади. Юу машқларни ибора қуришда берилган тип кўникмасидир. Кейнги этап деп билиш мумкин. Фикир алмаштириш синтаксис тузишиш бузмасдан тузилади. Мисол: “Илтимос қалам, перо, китоб, дафтар беринг. Бор олиб кел, ол, дафтарни сотиб ол. Кимнинг китоби, (дафтар, сумка, қалпоқ).?

Умидники, Валиники, Гулиники.

ЎЗЛАШТИРИЛГАН НАЪМУНА АСОСИДА МУСТАҚИЛ ФИКИР КЎРИШ

Берилган нутқ материални ўзлаштиришда бу машғулотларнинг тури олий босқичга муносиб. Илгари ўзлаштирилган иборатлрни болалар мустақил ишлатиш машғуло-тида сўзлашиш нутқини кўникмаслиги мустахкамлайдилар ва мукаммалаштиради.

Ўққвчилар ўзлаштирилган граматик кострукциясини хилма хил шароитида қўллай-дилар. Бой луғатни ишлаб констукциясини ва унга киритилган сўзлар маъносини кенгайтиради.

СЎЗЛАР БИЛАН БАЖАРИЛАДИГАН ТОПШИРИҚЛАР.

Сўзлар: сўра, бер, ол, олиб кел, билиб кел, айт, қарагин

Машғулотларда ўқувчиларни коллектив нутқ фаолиятини ташкил қилади ва амалга оширади. Улар вазифанинг ривожланишини тушунишда, кўникмаларни муста-қил ишлатишда, илтимослар, саволлар, жавоблар тузишда ўзининг билимини хабар беришда хоҳишини билдиришда предметга муносабатида қўлланилади.

- 9 -

Бу фикрлар суҳбат таркибига киритилиши мумкин.

Мисол: Ўқитувчи ўқувчига вазифа билан мурожаат қилади.

- Шкафдан китобларни олиб болаларга тарқат. Ўқувчи вазифани бажариб туриб айтади.
- Нодир мана сенинг китобинг.
- Нодир китобларингни ол.

ва бошқа вазиятларда ўқувчи дўстига мурожаат қилади.

Олим Нодирадан қалам ол ва менга бер.

Ўқувчи вазифани бажариб туриб айтади.

- Ноила, илтимос қалам бер.
- Мадина қаламни ол.

ЖАВОБЛАР ТУЗИШ МАШҒУЛОТИ.

Сўзлашишда нутқни ривожлантириш дарсида жавоблар тузиш, машғулотларни ривожланган турларидан бири ҳисобланади. Олдин жавоблар намунаси тайёр шаклда берилади, кейинчалик жавобларни ўзгартириб мустақил фикрларига ўтади. Тўлиқ жа-воблар ўқувчилар қаторида ўқувчилар уларни қисқа шакллари ишлатишлари мум-кин, айниқса бир неча саволлар бўлганда ва улар ўзаро боғлиқ бўлса, суҳбатнинг мазмуни маълум бўлганда ва улар ўзаро боғлиқ бўлса, суҳбатнинг мазмуни маълум бўлганда қўллаб бутун конструкцияси ёки унга кирувчи сўзларни аниқлайди, суҳбат-лашган вазиятлар тўлиқ жавоблар ишлатиш ноўрин бўлади. Маълум саволлар ўзлаш-тириш жараёнида ўқитувчи синоним имкониятларини кўрсатади.

САВОЛЛАР ТУЗИШ МАШҒУЛОТИ.

Шундай вазият кўзда тутиладики, дарсда ўқувчиларнинг савол тузиш ва уларга жавоб олиш зарурияти. Агар бундай зарурият бўлмаса, машқлар расмий характерга эга бўлади. Тугатилмаган вазифа саволлар тузишни ўргатишда яхши услуб ҳисоблана-ди. Мисол учун: қандай сўз билан савол бериш учун ўқитувчи столга ҳар хил рангли ва узунлигидаги қалам териб қўяди. Стол олдида ўқувчини чақириб вазифа беради.

“ Ботир қаламни ол, ўтир, уйнинг расмини чиз ”. Ўқувчи қалам олганда, ўқитувчи “ Йўқ бунга эмас ”- дейди. Шундай қилиб ўқувчи – қандай қалам олай? ёки қайси қа-лам?- деган саволларга жавоб беришга мажбур бўладиган вазият келади. Нусҳасини ўқитувчи беради. Ўқувчи саволни қайтаради, жавоб олади ва вазифани бажаради.

КИТОБДАН ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН МАШҚЛАР.

Янги намуна билан таниши учун ва уни мустақамлаш учун ҳар дарсда уни мустақамлашда китобдан фойдаланиш тажрибаси қўлланилади. Китобдаги

материални ўзлаштиришга қараб ҳар хил мураккаблигидаги, вазифаларни танлашади. Намунадаги қайта тиклаш, фикрни ўтказиб юборилган сўзлар билан тузиш. Луҳат ёрдамида ўхшаш гап тузиш, мустақил иборалар тузиш, китобдагини билиб бер, сўра, илтимос қил, сўзлар вазифаси савол бериш талаби ёки китобдан жавоблар берганда ва уларга жавоб тайёрлаш кераклигидир.

- 10 -

СУХБАТГА АЙРИМ ФИКРЛАРНИ ҚЎШИШ МАШҚЛАРИ.

Сухбатга айрим фикрларни қўйиш мақлари асосан 4 ва 3 синфларда қўлланилади. Болалар маълум даражадаги фикрнинг кўп турларини ўзлаштирилганларида ва айниқса мураккаб конструкциялар устида иш олиб боришда қўлланилади. Сўзлашиш нутқ материалларини мустаҳкамлашда бу турдаги барча синф машғулотларида кенг қўлла-нилади. Сухбат яққол кўзга кўрилган вазият асосидф авж олиши мумкин ёки болалар-ни илгари олинган тажрибасига асосланиб, асосий таълим-тарбиявий мақсадни кўз-лайди, унинг ривожини воқеалар, предметларни тасвирлашга ва уларни ўзаро боғланиш-га ёки бу турдаги диалогига ўз фикрини айтиши асос бўлади.

Диалог ва сухбат оборишини ўргатиш.

Айрим фикрларни айтишда сўз боғловчи нутқий муносабатлари орасида диалог –оралиқ ҳолатини эгаллайди. Катта фикрни айтганда, сўз боғловчи нутқда айрим иборалар бир –бирлари билан умумлаштирилган мавзу, мазмун, логик боғланишлардан тузилади. Лекин фарқи ҳам бор. Диалогда нутқлар икки сухбатлашувчилар сони чега-ралмайди, сухбатлашувчилар доим ўзаро рол алмашадилар, мавзуга амал қилиши бе-рилган савол ва жавоб ўртасидаги маъноли ва логик боғланишлар орқали бўлади.

Айрим баённома ишлар доалогни боғланган нутқда ажратади ва айрим фикрлаш билан мулоқот билан яқинлаштиради. Болалар иш жараёнида олинган кўникмалари ҳосил қилинади. Методик усулини танлашда болалар олган кўникмаларини унутмас-ликлари керак.

Диалог ва сухбат олиб боришда малакасини программа тажрибада бўлади. 1-синф-да фойдали ва нутқда тўғри сўзлашиш қоидаларини ўрганишда қўлланилади. Бошида берилган вазият уйи жараёнида ўзгарилади. Ўзгаришларни кўриб болалар тез ўзлаш-тира бошлашади, бу ўйин шаклида бўлади. Бу типда нутқ материали деворий шаклида берилади. Саволлар ва жавоблар ўзлаштирилгани сари диалогни жадвалсиз олиб бори-лади.

Тайёрланадиган ва олиб бориладиган мавзулар турли ва ҳаётдан олинган бўлиши керак. Мисол учун 3-синфда болалар ўртасида: « Ёз ҳақида уйларим », « оилам », « мактабдаги ва уйдаги байрамлар » .

Юқорида келтирилган мавзуларни айримлари билан олиб бориладиган сухбатлар барча синфларда ўтказиб борилган материаллар асосида олиб борилади. Шу билан синфда олиб бориладиган сухбатлар болаларни дам олиш куни бўлган

воқеа ва ҳоди-саларни, экскурсия, кўрилган фильмлар ўқилган китоб ҳақида бўлиши мумкин. Диа-лог ва суҳбатларни олиб бориш, расмлар ва сериалларни, сюжетлар билан олиб бори-лиши каттга аҳамиятга эга.

Диалогларда иштирок этувчиларнинг сони секин-асталик билан мустақилликка олиб борилади. 1- синф ўқувчилари диалогларни тайёр берилган расм ва қўшимча сўз-лар орқали олиб боришади. Ҳар болалар 1- синфда мустақил саволлар тузиши ва жа-воб бериши, суҳбатда иштирок этиши, логик, кетма-кетлигини кузатиб бориши керак. Машғулот давомида иштирок этувчиларда, диалогда қатнашиш малакалари ошиб боради ва ўқитувчи доим болаларга ёрдам бериши керак.

Лекин эсда тутиш керакки, қар болаларни оғзаки нутқида ўрганиш жараёни жуда

- 11 -

мураккаб ва болаларда иродани талаб қилинади.

Шунинг учун дарслардаги босқичларда ўқиш малакасини ошириш узоқ ва давом-ли бўлиши керак эмас.

Сурдапедагог болаларни диалогга қатнашганда, ўргатганда синфдагиларнинг ҳам-маси иштирок этишига эътибор бериши лозим.

Болаларнинг диққатини содда диалоглардан тузиш лозим.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни уқитишда нутқдан фойдаланиш .

Биз юкорида кўриб чиққанимиздек , тўлиқсиз эшитув сўзни ташкил этувчи ва сўзларни тўғри талаффузини таъминлай олмайди . Ким ўқувчи билан доим мулокат қилса талаффузини нотўғрилигига қарамай осон тушунадилар . Кўпинча улар нутқининг бу нуқсонларини сезишмайди . Ўқувчи талаффуз нуқсонларини бундай тўлиқсиз баҳолаш шу билан тушунтириладики , заиф эшитувчи бола сўз контурини ёки урғули қисмини доимо сақлайди .

Заиф эшитувчи болаларнинг сўзларни талаффуз қилишда улар учун характерли бўлган қуйидаги камчиликларни учратиш мумкин ;

1. Унли товушларга нисбатан кўпинча ундош товушларни нотўғри талаффуз қилиш . Бунда белгиланган товуш гуруҳлари ичида ўрин алмаштириш характерлидир .

А) жарангли товушларни жарангсиз товушлар билан аралаштириш .

Б) шипилловчиларни сирғалувчилар билан аралаштириш .

В) баъзи бир товушларни ўзаро алмаштириш (m , k , n) .

Г) сирғалувчиларни портловчилар билан алмаштириш (кўпинча c ва z , m ва d товушларига алмаштирилади) .

2. Сўзларнинг алоҳида қисм ва товушларининг тушириб қолдирилиши . Бундай сўзнинг урғу тушмаган қисмини шунингдек ундошларнинг мураккаб бирикмасига кирган ундош товушларнинг қолдирилиши характерлидир .

3. Сўзга ортқча бўғин ва товушларнинг киритилиши .

Заиф эшитувчилар нутқида пайдо бўладиган бу ҳолатни нутқнинг тўлиқсиз эшитув идроки идроки билангина тушунтириб бўлмайди . Заиф эшитувчи бола талаффузидаги нуқсонларни таҳлил қилишда , яхши эшитувчи товушлар ёмон эшитилувчи товушларга нисбатан кўпроқ тушириб қолдирилишини кузатиш мумкин . Худди шундай ҳолат катта жарангдорлигига қарамай , нотўғри талаффуз қилинадиган *p* товушига ҳам тегишлидир . *III* товушининг артикуляцияси ҳам шундай мураккабдир. Нормал эшитувчи болаларнинг *p* ва *m* товушларини бошқа товушларга нисбатан тўғри талаффузи кечроқ амалга оширилиши сабаби ҳам ана шунда .

Етарли эшитув текширишсиз *p* товушини ўрганиш мураккабдир . Заиф эшитувчи болани аниқ ва равшан эшита олмайдиган товушларнигина ёмон талаффуз қилади , деб ўйласак муболаға бўлади . Заиф эшитувчи боланинг нутқида барча товушлар талаффузидаги ноаниқлик учрайди ва нутқий тажрибанинг камлиги билан тушунтирилади . Заиф эшитувчи болалар талаффузини чуқурлаштириш ва ривожлантириш уларга қаратилган нутқнинг кучайтирилган , баланд шароитларида эшитишдан максимал фойдаланишни талаб қилади . Бунга овоз кучайтиргич аппаратура ёрдамида эришиш мумкин . Агар аппаратура бўлмаса , ёки болага мос келмаса , сўзларни қулоққа яқин қилиш керакки , бу одатда катта самара беради .

Бола билан сўзлашаётганлар одатда сўзларнинг аниқ , қисмларга бўлиб талаффуз қилишларига ёндошишлари керак . Аниқ ва қисмларга бўлиб талаффуз қилиш нафақат эшитув ва кўрув идрокига мос келади , балки нутқнинг бу иккала турдаги идроки боланинг талаффузини ривожлантириш учун муҳим шароит яратиб беради . Талаффуз машғулотларини бола билан кўзгу олдида олиб бориш тавсия этиладики , бола кўзгуда ўзининг лаб ҳаракатларини кузатиши ва ўқитувчининг лаб ҳаракатлари билан таққослаши керак . Баъзи бир болалар диққатнинг тарқоқлиги туфайли чалғийдиган бундай ҳолатда кичик қўл кўзгусидан фойдаланиб боланинг лаб ҳаракатларини кўрсатиш керак . Талаффуз машқлари чекланмайди , уларга доимо сўзлар киритиб борилади . Шунинг учун машғулот мавзусига таалукли бўлган предметлар тасвирланган расмлар мавжуд бўлиши керак .

Алоҳида нуқсонли товушлар талаффузини тузатиш . Агарда талаффузни тўғрилаш керак бўлса , ўқитувчи ўқувчи билан ойна қаршисида ёнма – ён ўтиради . Болада товушнинг тўғри артикуляциясига эришиш учун ўзингизнинг артикуляциянги ойна олдида кўрсатинг . Бу ҳолатдаги товушларда керакли нафасни ҳосил қилиш учун боланинг бир қўлини ўзингизнинг оғзингизга , иккинчи қўлини унинг оғзига шундай қўйингки , у кафтининг юз қисми билан портловчи товушларда (*n* , *m* , *k* , *b* , *d* , *g*) туртки шаклидаги нафасни , протор товушларда (*ph* , *s* , *sh* , *v* , *z*) чўзиқ ва равон чиқувчи ҳаво оқимини ҳис эта олсин .

Бу ҳолатдаги товушга хос бўлган овоз вибрациясини ўқувчига кўрсатиш учун , ўқитувчи ўқувчининг бир қўлини ўзининг бўйни , кўкрак қисми ёки иягига , иккинчи қўлини қўлини шунга мувофиқ тарзда ўқувчига қўяди .

П , Б , М товушлари . *П* ва *Б* товушларининг талаффузида ўқувчи ойна орқали қуйидаги артикуляцияни кўриб , ҳосил қилишга ҳаракат қилади . Жипслашган лаблар бу товушлар талаффузида ҳаво оқимини ёриб чиқиш натижасида очилади . Бу ҳаво оқимини ўқувчи кафтида ҳис этиши мумкин . *П* товушининг талаффузида ун пайчаларининг вибрацияси содир бўлмайди , *б* товушининг талаффузида эса ун пайчалари қатнашади . Артикуляцияга тақлид қилиб ўқувчи осонлик билан товушни талаффуз этади , лекин ун пайчаларининг

вибрацияси натижасида ҳосил бўлувчи жарангли *б* товушининг талаффузи устида баъзида махсус машғулотлар қилиш керак . Болада товуш вибрациясини ҳосил қилиш учун кўмаклашишида , нафақат унинг эшитув идрокдан , балки вибрацион сезгилардан фойдаланиш керак . Боланинг қўлини ўқитувчини юзи ва кўкрак қисмига қўйиб *б* товушининг талаффузидаги вибрацияни намоиш этиш мумкин бўлади . Кўп ҳолларда ўқувчи бундан сўнг товушни тўғри талаффуз этади . Лекин бошқача ҳам бўлиши мумкин : баъзи болалар *б* товушини бурунли тусда каби талаффуз этишига ҳаракат қиладилар . Бу ҳолатда ўқувчи қўлини ўқитувчи бурни олдига қўйиб , вибрация йўқлигини кўрсатиши керак . Бола бурни олдида турган бармоғининг назорати остида *б* товушини бурунсиз талаффуз этади . Вибрация ҳосил бўлмаган ҳолларда , қўидаги усулни тавсия этиш мумкин : болага лабларни чўччайтириш таклиф этилади , сўнг қўлини ўқитувчи кўкрак қисмига қўйиб , товушлар овоз ёрдамида талаффуз этилиши кўрсатилади . Бунда бола икки лабли *в* товушини эслатувчи товушларни талаффуз этади . Бармоқ пастки лабларга қўйилиб , лабларни бирлаштириб , ажратган ҳолда юқорига ва пастга бир нечта ҳаракатлар қилинади . Бунда *бббб* ҳосил бўлади . Бундай талаффузга эришилгандан сўнг , мустақил равишда товушнинг талаффузига ва унинг унлилар билан биргаликдаги машқига ўтиш мумкин . *ба – ба , бо – бо , бу – бу . М* товушининг талаффузида ҳам бола ойна орқали жипслашган лабларни кўради . Лекин бунда лабларни ёриб чиқувчи ҳаво оқими бўлмайди . Аксинча , жипслашган лаблар қўшни унлиларга ўтиш давомида осонгина ажралади . Лекин *м* товушининг талаффузида бурун қанотлари вибрация қилади , бу эса товушга бурунли тус беради .

Бу товушларнинг асосий талаффузлари ўрганилиб , бўғинли машқларга ўтилади (тўғри ва тескари бўғинли товушлар) : *ба , па , ма , аб , ап , ам .*

Одатда заиф эшитувчи болаларда бу машқлар лозим бўлган ундош товушлари мавжуд сўзлар талаффузи билан бўлинларда кўп микдордаги машқларни талаб этмайди , чунки бу товуш сўзнинг юхирида одатда *п* сингари жаранглайди . *Рубон , (рубоб) , одон (одоб) . Б* товуши тескари бўғинда фпқатгина сўзнинг ўртасида жарангли ундошлардан олдин келса ёки сўзнинг охирида , агарда кейинги сўз жарангли товушдан бошлансагина жарангли эшитилади . Шунинг учун унинг талаффузини фақат лозим бўлган ундош товушлари мавжуд , товуш бирикмалари ва сўзларда машқ қилишига тўғри келади : *абга , абда , абра ,*

Заиф эшитувчи бола кўп ҳолларда *м* товушини эшитув идроки ёрдамида , таклид асосида талаффуз этишни ўрганади , чунки одатда бурунли товушларни эшитади , кам ҳолларда заиф эшитувчи бола *м* товушини ўрнига *б* ёки *п* товушини талаффуз этади . Бу нуқсонни бартараф этиш учун , нуқсонни болани узоқ вақт , *м* товушини талаффуз этишга мажбур қилиш ва асталик билан кейинги унлига ўтиши лозим ; *ми , ма* ва ҳ . к . Тезлик билан ёпиқ бўғинли машқларга ўтиш лозим ; *ам , ом , ум , им* . Бу ерда *м* ва *п* товушининг аниқ фарқланишига эътибор бериш керак . Бола бу товушларни мустақил талаффуз этишга ўрганиб кўпинча уларни сўзларда адаштиради . Машқларни бажариш давомида товушларнинг турли артикуляциястни бола билан биргаликда кузатиш йўли орқали , бу нуқсонни бартараф этиш қийин эмас:

ма – ма – мо , мо – мо – му , на – на – на – но – ну ва *ма – на – мо – но , ам – ан , ом – он , ум – ун .*

С ва 3 товушлари . Биз кўп ҳолларда *с* товушининг нотўғри талаффузи билан тўқнашамиз . Одатда биз заиф эшитувчи болаларда *ш* ва *с* товушларининг

алмаштирилишини кузатамиз . *С* товушининг талаффузи учун қуйидаги артикуляция талаб этилади : лаблар ярим очиқ , пастки жағ бир оз туширилган , лекин тишлар тегар – тегмас ҳолатда , тил учи пастки тишлар орқасида туради . Тишнинг олдинги курак қисми юқориги тишлар билан тирқиш ҳосил қилади , тилнинг ён қирралари , ён тишларга зич тиралган бўлиб , фақат тилнинг ўрта қисмида ингичка тирқиш қолади . *С* товушини талаффуз этиш учун , бола оддий артикуляцияда кўринмайдиган тил ҳолатини ўзига эшитув идрокига мурожаат этган ҳолда ва қўлда ҳаво оқимини намоиш этиш орқали , кўпинча *с* товушини ҳосил қилишга эришилади . Агарда бу усул орқали тўғри талаффузга эришилмаса , болага тил ҳолатини биров очик оғизда кўрсатиш мумкин . Болага тил учини ва тилларга тегиб туришини ва тилда тирқиш (узунасига ариқча) мавжудлигини тушунтириш муҳим . Тил учини лозим бўлган ҳолатга шпатель ёрдамида қўйиш мумкин . Бунда Ф. А. Рау зондларини ишлатиш мақсадга мувофиқ .

Баъзи болаларда ойна орқали тўғри артикуляцияни кўрсатган ҳолда тузатиш мумкин бўлган ҳолда тузатиш мумкин бўлган тишлараро *с* товуши ҳосил бўлади .

С товуши талаффузидаги баъзи камчиликлар устида батафсил тўхталамиз :

1. Қаттиқ товуш ўрнига юмшоқ *сь* товуши ҳосил бўлади (*са* , *со* , *си* ўрнига *ся* , *се* , *сю* каби талаффуз қилинади) . Бунга сабаб тил қирраларининг ҳаддан зиёд кўтарилганлигидир . Агарда нуксон аниқ намоён бўлса , тишлараро *с* дан фойдаланган ҳолда тузатиш лозим .

2. *С* товуши учун характерли бўлган ҳуштак бўлмайди . Юқориги ва пастки тишлар орасидаги чиқаётган ҳаво оқимининг енгил шовқини эшитилади .

Бу камчиликнинг сабаби шундан иборатки , тил кўтарилмаган , оғизнинг орқа қисмида бўлади . Бу ҳолатда болага ойна олдида тилни кўтариш , ён қирраларини буклаш машқ қилдирилади . Тил лозим бўлган ҳолатларни қабул қилгач , боладан тишларни яқинлаштириш ва чўзиқ *с* товушини талаффуз этиш сўралади . Бунда ўқитувчининг ўзи *с* товушини талаффуз этиши ва болага қўли орқали совуқ ҳаво оқимини ҳис этишига имкон бериши керак .

Агарда баён этилган усуллар узоқ вақт мақсадга олиб келмаса , вақтинча ўқувчини тиллараро *с* товушига ўтказиши керак .

Кўпинча заиф эшититувчи болада товушни бузиб талаффуз этишни кузатишимиз мумкин . Бунда ҳуштак умуман эшитилмайди . Бунда тил тиллараро тирқишни беркитиб қўйиб ҳаво оқимининг чиқишини мураккаблаштирган ҳолатда бўлади . Баъзида тирқиш шу қадар беркилиб қоладики , *с* товушининг ўрнига *т* ёки *ц* товуши ҳосил бўлади . Бу ҳолатда ойна орқали пастки жағнинг олдинги тишларини юқориги тишларга қарама – қарши эмас , балки биров орқага тисарилган ҳолатда бўлишлигини кўрсатиш керак ва боланинг диққатини тилнинг учи пастки тишларга тегиб туришга қаратиш керак .

3. Кўпинча заиф эшитувчи болалар *с* товушининг ўрнига *щ* товушини талаффуз этадилар . Бу камчилик тилнинг учи пастки тишлардан орқага кетиб қолиши натижасида келиб чиқади . Бу камчилик вақтинчалик тишлараро артикуляция орқали бартараф этилади .

С товушининг талаффузидаги камчилик билан бирга *с* товушидан фарқли , талаффузида овоз ҳам қатнашувчи *з* товушининг нотўғри талаффуз этилиши кузатилади .

З товуши овозлашган *с* товушидан бўлак нарсаси эмас , шунинг учун *з* товушини бола *с* товушини талаффуз этишни ўрганиб бўлгач қўйиш мумкин . *З*

товушини кўйиш учун , бола олдида чўзиқ с товушини з товушига ўтиш керак . Бола ойна орқали артикуляцияни кўриши , кафтида ҳаво оқимининг ва ияк тагидаги овозли вибрацияни ҳис этиши керак .

Д товуши . Баъзида заиф заиф эшитувчи бола *д* товушини тезда талаффуз эта олмайди , гарчи жарангсиз *т* товушининг талаффузига одатда қийинчиликларсиз эришилса ҳам . *Т* товушининг артикуляцияси ойнада аниқ кўринади . Юқори тишларга тиралиб турган тил учи , ҳаво оқимининг чиқиши натижасида куч билан тишлардан итарилади . Бола қисқа ҳаво босимини кўлининг кафтида ҳис этиши мумкин ва шунинг ўзи *т* товушини тўғри талаффузи учун етарли . *Д* товуши овозли вибрацияни кўйиш йўли билан *т* товушидан кўйилади . Вибрация одатдагидек кўкрак қисмида ҳис этилади . Агарда бу йўл билан бола *д* товушини ўзлаштира олмаса , аввал кўйилган *б* товушига мурожаат этиш мумкин . Бола билан биргаликда бир қатор *ба – ба – ба* бўғинларини талаффуз этиб , *да – да – да* бўғинларига ўтилади . Бунда бола доимо эшитувчининг лабларига қарайди ва товуш вибрациясини ҳис этади . Агарда кўп марта такрорланишлардан кейин *д* товуши ҳосил бўлмаса , куйидаги усулдан фойдаланиш мумкин : аввал бола таклид асосида бир қатор *ба – ба – ба* бўғинларини тилни тишлараро кўйган ҳолда талаффуз этади , бунда лаблараро *д* товуши ҳосил бўлади . Бу товушни бўғинларда мустаҳкамлаш , кейин эса тишлараро ва ниҳоят тиш орқа *д* товушига ўтиш керак . Агарда бола *д* товушига *н* товушини кўшиб *нда – нда* деб талаффуз этса , унга *д* товушининг талаффузида боланинг бурнини биров қисиб туриш мумкин .

Р товуши . Заиф эшитувчи болалар учун *р* товушининг талаффузи сезиларли қийинчилик туғдиради . Лекин унинг постановкасига киришмасдан аввал , бу товушни бола кулоқ супраси яқинида ёки овоз кучайтиргич аппаратура ёрдамида талаффуз этиш лозим . Болада *р* товушининг ҳосил бўлиши учун кўп ҳолларда бунинг ўзи етарли бўлади . Акс ҳолда эшитув орқали таклид асосида товушни талаффуз этишга бўлган боланинг натижасиз ҳаракатларида тилга куйидаги ҳолатни бериш керак : оғизда тил қошиқча шаклини олиб , унинг ён қирралари юқори тишларга тиралган бўлади . Ҳаво босими натижасида тилнинг олд қисми вибрация (тебранади) қилади . Овоз пайчалари ҳам вибрация қилади . Агарда *р* товуши ҳосил бўлмаса , тилни механик ҳаракатга келтирувчи машқларга ўтиш керак . Боланинг жимжималоғини тил остига кўйилади ва жадаллик билан чўзиқ тарзда *з* товушини талаффуз этиш таклиф этилади . Бу вақтда ўқитувчи тезкор ҳаракатлар билан горизонтал йўналишида тилни ҳаракатга келтиради . Вибрация ҳосил қилинганч ҳосил бўлган товушга *т* ёки *д* товуши кўйилади . Бола *трррр* ёки *дрррр* деб талаффуз этади . Кейин эса *трра* , *дрра* бўғинларига ўтади . Вибрация принципини намоёниш этиш учун лаб вибрацияси кўринишидаги “ кучерский ” *р* дан фойдаланиш мумкин . Бола бундай лаб вибрацияни ҳис этади . Шунда тилни юқори тишлар томон олиш зарур . Бунда одатда *р* товуши жаранглайди .

К ва Г товушлари . *К* ва *г* товушлари эшитувчи болаларда эшитув идроки ёрдамида мустақил ҳосил бўлмайди , агарда бола *к* ва *т* товушини талаффуз эта олса , бу товуш постановкаси мураккаб эмас . *К* товушини ҳосил қилиш учун , болага *т* товушини талаффуз этиш таклиф этилади , бу вақтда тишлар орасига шпателни тилни учига биров ботириб , тилни орқага итариш керак . Бунда тил қирралари юқорига кўтарилади ва тил танглайга тегар – тегмас ҳолатда танглай орасидан ўтиб портлаш содир бўлади . Лекин тилнинг ўзгарган ҳолати *к* товушини ҳосил қилади . *К* товуши ҳосил бўлганда , болага бу ҳақда айтиш лозим ва у билан

бирга шпатель ёрдамида $k - k - k$ товушининг талаффузини давом эттириш керак . Шу ҳолатнинг ўзида бола $ta - ta - ta$ бўғинини талаффуз этади , аслида эса $ka - ka - ka$ бўғини эшитилади . Тўғри жарангловчи ka ҳосил бўлгач , шпательни олиб ташласа бўлади . Шпатель ёрдамида қиладиган машқларни баъзида қайтариб туришга тўғри келади . Боланинг ўзи шпательсиз бармоқлари ёрдамида машқ қилиши мумкин . Агар юмшоқ ka ва ky ҳосил бўлса , унда тилни чуқурроқ босиш керак бўлади . K товушининг тўғри талаффузи ҳосил бўлгач уни нафақат очик бўғинларда , балки ёпиқ бўғинларда ҳам талаффуз қилиш лозим : ak , ok , uk , ik .

K товушининг тўғри талаффузига эришилгандан сўнг , g товушининг постановкасига ўтиш мумкин . G товуши k товушига овоз қўшиб талаффуз қилиниши билан фарқланади . K товушида овоз пайчалари тебранмайди . Одатда g товуши k товуши орқали нутққа қўйилади . Болага $ka - ka - ka$ бўғинини талаффуз этиш таклиф қилинади . Бу пайтда боланинг бир қўли ўқитувчининг бўйнида , иккинчи қўли ўзининг бўйнида туради . Кейин ўқитувчи $ga - ga - ga$ бўғинларини талаффуз этади . Бола ҳам таклид асосида $ga - ga - ga$ бўғинини талаффуз этади .

Агар бола талаффуз эта олмаса , унда болага g товушини овоз билан талаффуз этилишини бошқа товушлар ёрдамида , масалан b ва d товушларини мисол қилиб тушунтириш мумкин . Бунинг учун бола ўқитувчидан кейин (қўлини унинг бўйнига қўйган ҳолда) $pa - pa - pa$, $ba - ba - ba$, $ta - ta - ta$, $da - da - da$ ва охирида $ka - ka - ka$, $ga - ga - ga$ бўғинларини такрорлаши лозим .

Бу усул билан ҳам тўғри талаффузга эриша олмаса , унда g товушини d товуши ёрдамида қўйиш мумкин . Бунда бола $da - da - da$ бўғинларини талаффуз этиш таклиф этилади ва шпатель ёрдамида тил учи биров босиб орқага итарилади , $da - da - da$ бўғини ўрнига $ga - ga - ga$ каби талаффуз этилади . Боланинг қўли доим сурдопедагогнинг бўйнида туриши лозим . Бола g товушининг талаффузини тушуниб олгандан сўнг дарҳол унли товушлари (a , o , u , i) иштирок этган бўғинларни талаффуз этишга ўтиш лозим : $ga - ga - ga$, $go - go - go$, $gu - gu - gu$, $gi - gi - gi$ ва бошқалар .

X товуши . Одатда x товуши болага ойна олдида тилнинг ҳолатини кўрсатиш ва кафтнинг устки қисмида узун ҳаво оқимини ҳис этиш билан қўйилади . Агар товуш чиқмаса , унда k ва x товушларининг фарқи узун ka ва xa бўғинларида тушунтирилади . Кўп ҳолларда эшитишида нуксони бўлган болалар бу усуллар ёрдамида x товушини талаффуз эта олмайдилар . Бунда x товуши s товушидан ҳосил қилинади . Болага $sa - sa - sa$ бўғинини талаффуз этиш таклиф этилади , вақтнинг ўзида махсус зонд ёки шпатель ёрдамида тилнинг учи босилиб орқага биров итарилади . Бунда аввало sa , сўнгра тил бир оз ичкарига итарилганда xa бўғини эшитилади . $Ha - ha - ha$ бўғини эшитилиши билан болага бу талаффуз тўғри эканлиги айтилади ва то боладан x товуши ҳақидаги тушунча мустаҳкамланмагунча шпательни оғиздан олмай туриб , бир қатор бўғинли машқлар ўтказилади . Болада x товуши ҳосил бўлгач бир қатор очик - ha , ho , hu ва ёпиқ ax , ox , ux бўғинларида мустаҳкамланади .

$Ш$ ва $Ж$ товушлари . $Ш$ товушини талаффуз этаётганда лаблар бир оз чўчкаяди , юқори ва пастки тишлар бир - бирига жуда яқинлашади , тил оғиз ичида косача ҳолатида бўлиб , тил учи тепа тишларга томон кўтарилади . Қўлни оғизга яқинлаштирганда кучли ва илиқ ҳаво оқимини сезиш мумкин .

Болага тилнинг ҳолатини оғизни ярим очган ҳолда кўрсатиш мумкин . Бола *ш* товушини эшитиб ва қўлда ҳаво оқимини ҳис қилиб кўпинча *ш* товушини ўзи талаффуз этади .

Агар тил юқорига етарлича кўтарлмаса унда икки бармоқ ёрдамида тилнинг ён томонларини кўтариб , ушлаб туриш лозим . Агар бола *р* товушини талаффуз этишни билса , у ҳолда болага бу товушни овозсиз талаффуз этишни ва тил учининг тебранмаслиги учун бармоқлар билан ушлаб туриш таклиф этилади . Бунда шипилловчи товуш ҳосил бўлади .

Кўпинча эшитишида нуқсони бўлган болалар шипилловчи *ш* товуши ўрнига *с* товушини талаффуз этишади . Бу камчиликни одатда лабларни биров чўчайтириш ва тилни юқорига кўтариш билан бартараф этилади . Овоз кучайтирувчи аппарат болаларга *ш* ва *с* товушларининг фарқини эшитишга ва тўғри талаффуз этишларига ёрдам беради . *Ж* товуши *ш* товуши ёрдамида нутққа қўйилади . Бунда *ш* ва *ж* товушларининг фарқини билиш учун боланинг диққатини *ж* товушининг артикуляциясига қаратиш лозим . *Ж* товушини талаффуз этаётганда пастки тишлар қатори бир оз пастга туширилади , тил учи танглай томон *ш* товушига нисбатан юқорироқ кўтарилади , чиқаётган ҳаво оқими кучсизроқ бўлади . Овоз пайчалари эса жипслашган ҳолатда бўлиб енгил титрайди .

Ж товушининг овоз билан талаффуз этилиши бола ҳис этиши учун бир қўлини ўқитувчининг ияги тагига иккинчисини ўзиникига қўйиши лозим .

Бола бундай ҳолатда биринчи *ш* товушини талаффуз этиб , аста секин *ж* товушини талаффуз этишга ўтади ва бунда у вибрацияни сеза бошлайди . *Ж* товушининг тўғри талаффузига эришгач бўғинларда мустаҳкамлаш лозим .

Ц ва Ч товушлари . Бу товушнинг ҳар бири иккита товушдан иборат аник товушлар ҳисобланади . *Ч* товуши бир нафасда талаффуз этиладиган *ть – шь* каби иккита юмшоқ товушлардан иборат . Бу товушга анологик бўлган *ц* товуши *т* ва *с* товушларидан ташкил топган . Бу товуш нуқсонларини тузатиш учун болага товушнинг нафақат таркибини , балки ҳар бир товушдан фарқли томонларини кўрсатиш зарур , эшитишдан максимал даражада фойдаланиб , бу товушлар талаффузини тузатиш мумкин .

Жарангсизлашган товушлар . Эшитишида нуқсони бўлган болаларда жарангли товушларни жарангсизлашуви ва уларни жарангсиз товушлар билан алмаштириш кузатилади . Шунинг учун барча жарангсиз товушларни жарангли товушлар билан қарама – қарши ҳолатда талаффуз қилиш устида махсус иш олиб бориш зарур : *па – ба , та – да , ка – га , фа – ва , са – за , ша – жа* .

Юқорида биз эшитиш идрокини ривожлантириш мақсадида урғудан тўғри фойдаланиш зарурлигини кўрсатиб ўтдик . Нутқни равон бўлиши учун болани урғудан тўғри фойдаланишга ўргатиш зарур . Урғули бўғин бизнинг нутқимизда бирмунча чўзиқ ва баландроқ талаффуз қилинади . Бўғинли машқларда болани урғули бўғинни , урғусиз бўғиндан фарқли равишда шуғуллантириш лозим .

Баъзи бир бўғинлар узун , баъзилари қисқа талаффуз қилиниши кўрсатиб ўтиш зарур .

Бола 2 – 3 – 4 бўғинни кетма – кет талаффуз қилиши керак :

па , па , па , та , та , та , са , са , са ;

па , па , па , та , та , та , са , са , са ;

па , па , па , та , та , та , са , са , са ;

тата , саса .

Товуш бирикмаларини ўқувчи билан биргаликда талаффуз қилиб , урғуни қўл ҳаракати билан кўрсатиш зарур . Ушбу машқлардан сўнг ўқувчи сўзларни бўғинларга эътибор берган ҳолда талаффуз қилиш устида шуғулланиш керак .

- Эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўқитишда нутқ турларидан – дактил , оғзаки , имо – ишора , ёзма , лабдан ўқиш , қўлдан ўқиш , гапириш , ўқишдан фойдаланиш уларнинг мулоқат жараёнини ривожлантиради .
- Эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўқитишда нутқ турларидан фойдаланиш жараёнида уларнинг билиш жараёнларини (сезги , диққат , идрок , хотира , тафаккур) ҳам ривожлантириб борилади .
- Шунинг таъкидлаш лозимки нутқни тўлиқ ривожлантириш фақат махсус шароитлардагина олиб борилиши , яъни эшитишида нуқсони бўлган болаларни нутққа ўргатиш жараёни эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва талаффузга ўргатиш дарсларида изчиллик билан кетма – кетлик асосида ва махсус методикалар ёрдамида олиб борилса яхши самара беради .
- Бизнинг фикримизча эшитишида нуқсони бўлган болаларни нутққа ўргатиш қанчалик эрта бошланса , бу болаларнинг нутқи шунчалик яхши ривожланади .
- Эшитишида нуқсони бўлган болаларни нутққа ўргатишда овоз кучайтиргич аппаратуралардан кенг фойдаланиши , болаларга атрофдагиларнинг нутқини яхшироқ қабул қилишга ёрдам беради . Бундай шароитларда болалар ўзларининг эшитиш қолдиғидан фойдаланишга ўрганадилар . Бунда уларнинг нутқи бир мунча интенсив ривожланади : луғат бойлиги тезроқ ўсиб боради , грамматик яхшиланади , тўғри талаффузга эришилади .

Карларни талаффузга ўргатиш методлари.

Замонавий мактаб ва богчаларда карлар учун оғзаки нутқ таълими сузли нутқни дактил курунишида шакллантириш билан бирга олиб борилади.

Бундай ёндошув мулоқат учун керакли булган нуткий материални тез узлаштириш имконини беради.Педагог томонидан сузларни синхрон дактиллаш ва оғзаки гапириш, укувчиларни оғзаки-дактил сузлашишга ундаш, диққатни нутки ҳаракатларга, нутқнинг жарангига, уни эшитиш ёрдамида қабул қилишга ёрдам берадилар овоз кучайтиргич аппаратларидан фойдаланиш болаларнинг нуткий аппаратини фаоллаштиради.

Буларнинг барчаси лабдан ўқиш малакасини шакллантиришнинг тугри йуналтирилган ва тизимли ишни олиб бориш учун қулай имкониятлар яратади. Лабдан ўқишга ўргатишнинг асосий вазифаси болаларда атрофдагилар билан мулоқат жараёнида оғзаки нутқни эшитув-курув қобилиятини ривожлантиришдан иборат.

Кар болаларнинг талаффузга ўргатиш асосий вазифаси-оғзаки нутқни мулоқат курули

сифатида ривожлантириш унинг аниқ ва равонлигига эришишдан иборат. Бизнинг мактаб ва

болалар богчаларимизда қабул қилинган аналитик – синтетик методнинг хусусияти унинг

концентрик характерга эга эканлигидир. Концентрик методнинг асосига нормал эшитувчи бола нуткининг талаффуз томонларини узлаштириш қонуниятлари ётади.

Урганилаётган методнинг моҳияти шундаки, мактабларга нутксиз қабул қилинадиган қарларни дастлабки талаффузга ургатиш – биринчиси тайёрлов сифида, иккинчиси эса I ва II синфларда олиб бориловчи иккита концентирлардан иборат. Тайёрлов синфларида укувчилардан фонемаларнинг сақланиб қолган тизимини ташкил этувчи 17 та асосий фонемаларни аниқ талаффуз этиш талаб қилинади. Асосий товушларга А,О,У,Э, И унлилари ва П,Т,К,Ф,С,Ш,Х,В,М,Н,Л,Р ундошлари қиради.

Бу товушлар артикуляция буйича бир-биридан фарқ қилишади ва бошқа товушларни узлаштиришга нисбатан бу товушларни узлаштириш анча енгил ҳисобланади.

Товушлар муносабати буйича асосий товушларга қирмаган товушлар асосий товушларга мос равишда сузларда вақтинчалик бошқа товушларга алмашинади.

Асосий фонемалар	А	О	У	Э	И	П	Т	К	Ф	С	Ш	Х	В	Л
Алмаштириладиган фонемалар					Ы Й	П Б Б	Т Д Д	К Г Г	Ф	С З З Ц	Щ Ж И	Х	В	Л

Бугунги кунда қарлар мактабида айтиб утилганидек, талаффузга ургатишнинг аналитик-синтетик концентрик-полисенсор методи қабул қилинган.

Аналитик-синтетик – бу янги, суз устида ишлаш демакдир.

Бу анализ ва синтез, бутун ва қисм муносабатларини диалектик тушуниш демакдир.

Аналитик-синтетик метод турли нуткий ҳаракат малакаларини шакллантириш психологик жиҳатдан оқланган.

Аналитик-синтетик методи талаблари билан ишлаш, суз элементлари устида иш (бугин, товушлар) ажратиб қурсатилган товушлар устида иш олиб бориш ишига бўйсинади.

Сузларни талаффуз қилиш устидаги ишлар ритмик ва режали малакасини ишлаб чиқиш учун йуналтирилган. Болалар талаффузда биринчи марта учрайди, гап сузлар анализ қилинади. Анализ баъзи ҳолларда фақатгина бугингача олиб борилади.

Сузларни талаффуз қилиш билан боғлиқ бўлган машқларни ишлаб чиқишда сузни уқиб чиқиш ёки сузларни алоҳида ҳарф, бугинларга ажратиш ишлари таклиф этилади. Буларнинг барчаси нутки материални мустиқил талаффуз қилишни таъминлайди. Сизга маълумки, қарлар таълими ва талаффуз этиш жараёни қарларни эшитувчи инсонлар жамиятида ижтимоий мослаштиришга эришиш учун йуналтирилган. Буларга оғзаки нутқни тарбиялашда муҳим урин эгалловчи вазифалар тупламини ечиш оқали эришилади. Бу ечим эшитиш ва нутқ бирлиги бўзилган мураккаб шароитларда олиб борилади.

Иван Петрович Павлов инсон нерв тизимининг компенсатор имкониятларини қурсатиб берган. Анализатор функцияларининг бирининг йуқлиги бошқа анализаторларга компенсациялашади.

Шунинг учун айтиб утилган метод нафакат аналитик-синтетик балки полисенсор метод булиб хам хисобланади.

Демак, карларни талаффузга ургатиш жараёнида курув, тери туйиш каби талаффузни ургатиш учун кулай шароит яратиб берувчи анализаторларга таяниш назарда тутилади.

Колдик функциядан фойдаланиш асосий ахамиятга эга. Учинчи чоракнинг охирига бориб тайёрлов синфи укувчилари асосий товушларни узлаштиради.

I ва II синфларда сузларни талаффуз килишни гурухлаштириш буйича тизими иш юритилади. Еуткда доимий карларни талаффузга ургатишнинг иккинчи вазифаси талаффузнинг максимал тушунарлигига эришишдан иборат.

Курсатиб утилган иккита вазифа билан бирга бошка вазифалар хам мавжуд.

Нуткий фаолият, лабдан укиш, огзаки нуткни эшитув ва эшитув-курув оркали кабул килиш каби нуткий кинестезияларнинг аоалашуви карлар талаффузига катта талабларни куяди.

Карларни талаффузга ургатиш таълимининг мазмуни укувчиларда огзаки нуткни куроллантириш учун зарур булган билим, куникма, малакаларни шакллантиришни уз ичига олади. Талаффузга куйиладиган умумий талаблар билан бирга нуткни, овозни фонетик куроллантириш, иборали интонация, талаффузнинг умумий суръати ва даражаси каби кисимли талабларни хам назарда тутиш лозим.

Нуткий нафас талабларини курсатиб утиш зарур. Барча умумий ва кисмли талаблар карларнинг талаффузга ургатиш мазмунида, махсус дастурда уз ифодасини топади.

Тотйёрлов синфи – сузнинг товуш таркиби устидаги ишнинг биринчи боскичи. Бу боскичда болалар 17 та асосий товушлар талаффузини узлаштирадilar. Укувчилардан асосий товушлардан иборат сузларни аник талаффуз килиш талаб этилади.

Суз ва ибора устида ишлаш билан бирга таълим мазмунига овоз ва нуткий нафас устида ишлаш: меъёрий темордан фойдаланиш сузли ургу билан боглик равишда овоз кучининг узгариши устида иш олиб бориш киритилади.

Иккинчи боскичда (1 ва 2 синф) сузнинг товуш таркибидаги ишлар сузларни талаффузини чукурлаштириш ва аввалги алмаштирилган товушни тиклашни уз ичига олади.

Шундай килиб, талаффузга ургатиш дастурига куйидаги билимлар киритилади.

1. Нуткий нафас. Ишнинг мазмуни-укувчиларда бир нафасда киска суз ва ибораларни талаффуз килиб нафасдан тугри фойдаланиш малакасини шакллантириш, шунингдек ибораларни синтагмаларга ажратиш малакасини ишлаб чикиш.
2. Овоз. Ишнинг мазмуни-укувчиларда овоздан нормал баландликда ва купол бузилишларсиз фойдаланиш малакасини ишлаб чикиш.
3. Товушлар ва уларнинг ифодаланиши. Ишнинг мазмуни-укувчиларда она тилининг барча товушларини тугри айтиш ва уларни сузларда ифодалаш малакасини шакллантириш.
4. Суз устидаги иш. Уз ичига а) суз ургуси
б) орфоэпик коида
в) нутк темпини

олади.

Бу иш укувчиларда сузларни равон, товуш таркибини саклаган холда, нормал суръатда, ургуларга риоя килган холда талаффуз килиш малакасини шакллантиради. Ургулар интонациялар тугри куйилмайди. Шу билан бирга нормал эшитувчилар орасида хам нутки тушунарсиз булганлар учраб туради.

Карлар нутеини ким кабул килиши нуктаи назаридан фонетик жихозланишини хисобга олиб, нуткнинг жаранглашига, уни нормал эшитувчи ва сузловчи кишилар нуткига якуинлаштириш чора-тадбирлари курилади.

Бунга овознинг сифатти, фонемаларнинг айтилиш сифати, ургуларга эътибор бериш, сузлардаги орфоэпик меъёрлар киритилади.

Огзаки нутк карларнинг атрофдагилар билан мулокати воситаси сифатида мухим роль уйнайди. Агар карнинг нутки тула тушунарли булмаса тилни узлаштиришга кафолат бериб булмайди, нуткий тафаккур баъзаси булиб хизмат кила олмайди, бу ёзма ва дактил нутк хисобига компенсацияланади.

Эшитув иброкини ривожлантирув ишининг системаси

Огзаки нуткий шакллантириш шартларидан бири карларнинг нуткий эшитиб идрок килиш кобилиятини хамда нуткий эшитувни ривожлантириш булиб хисобланади. Бу кобилият таълим тарбия жараёнида марказий нерв системасининг юкори эшитувчанлиги, кабул килувчанлигидан ривожланади. Купгина кар болаларда эшитув идроки сакланган булиб, бу овоз кучайтирувчи аппаратлар ёрдамида махсус машгулотларда янада шакллантирилади.

Нуткий эшитувни шакллантириш ишини вазифаси карларда эшитув колдигини интенсив ривожлантиришдир, бунинг замирида эшитув курув ёки огзаки нуткий идрок килиш асоси вужудга келади, нуткий мулокот малакаси шаклланади. Шу билан бирга кар болаларга атроф мухитда ориентир олишга ургатиш учун нуткий булмаган товушлар хакида хам маълумотлар бериш лозим.

Нуткий эшитувни ривожлатиришнинг асосий шартларидан бири нуткий эшитув мухитини хосил килиш булиб бу овоз кучайтирувчи аппарат ёрдамида карлар томонидан турли типдаги нуткларни доимий идрок килиб боришни таъминлайди (стационар овоз кучайтирувчи аппаратлар, индивидуал эшитув аппаратлари).

Карларда нуткий эшитувни шакллантириш узок давом этувчи эшитув машклари жараёнида ривожланиб боради. У икки боскичга булинади.

I боскичда карлар педагог ёрдамида турли хил фразаларни, сузларни, солиштиришлари учун овоз кучайтириш аппарати билан нуткий сигнални ажратиб кабул килишга урганадилар, махсус машklar утадилар.

Укувчиларда эшитув колдиклари канчалик яхши сакланиб колган булса узлаштириб олиш натижалари шунча юкори булади (айникса 250Гц – 500Гц).

II боскичда карлар ооз кучайтириш аппарати ёрдамида нуткнинг фонетик тузилишини эшитиб ажратиб қабул қилишга урганадилар. Бу боскичда сузларни эшитиб қабул қилиш таълими таъсирида эшитув ва қурув орасидаги узига ҳос боғланишлар усади.

Карларда нуткий эшитувни ривожлантириш иши жараёнини методлари ва таркибига қура ўч даврга: бошланғич давр (тайёрлов – биринчи синф); асосий давр (иккинчи – бешинчи синфлар); ва индивидуал аппаратлардан актив фойдаланиш даври (олтинчи – еттинчи синф) бўлинади.

Бошланғич даврда карларда нуткий эшитувни ривожлантириш ўчун шароит яратилади, эшитув захираси аниқланади.

Асосий давр эшитувни интенсив ривожлантириш билан характерланиб карлар томонидан нуткни қабул қилиш оғзаки нуткнинг шаклланишида ривожланаётган эшитув идрокидан актив фойдаланишида малакалари тараккий этади. Бу даврда эшитув идрокини ўзок машқ қилдириш, овоз кучайтириш аппаратларидан фойдаланиш маълум микдорда эшитув идрокини компенсация қилишга катта ижобий ёрдам беради.

Бу даврда карларда нуткий эшитувни ривожлантиришнинг мувоффақияти оғзаки нуткни шакллантириш, болаларнинг аклий ва нуткий ривожланганлиги даражаси, сузларни ўзлаштириш а талаффуз малакаси, тилнинг грамматик тизими, карларнинг билиш фаолияти ривожланиши мактабдаги барча ишларнинг қандай ташкил этилганлигига боғлиқ бўлади.

Карларнинг эшитув идроки асосий мустақил инициатив бўлиб қолиши ўчун у ҳам суҳбатининг ўнга қаратилган нутқини тушунибгина қолмай, ўртача равонликда гапира олиши, суз ва Суз бирикмаларини сидиргасига талаффуз қила олиши, ўргуларни ажратиш, сузни товуш бирикмаларини иложи борича аниқ ёки аниқрок шакллантириш қерак.

Мактабда нуткий эшитув режимини ташкил қилиш ўқитувчининг ўқувчи нутқини дақтил формасидан тўғри фойдаланиши муҳим аҳамиятга эга.

1 – синф ўқувчилари биринчи ярим йиллик давомида дақтилда гапириш техникасини, қуллар ҳаракатини, ҳарф таркибини аниқ қурсатиши, тезлик, оғзаки ва дақтил гапириш тузилиши ва хусусиятларини ўзлаштирадилар.

Музыка ритмик машғулотларида, индивидуал машғулотлар, эшитувни ривожлантириш ҳоналаридаги дарсларда материал асосан оғзаки – дақтилда гапиришади.

2 – синфдан – 12 синфгача ўқувчилар катталари билан факат оғзаки гаплашадилар, айрим сузларни гапиришда қийналсаларгина нуткни

огзаки дактил формасидан фойдаланадилар. Нуткнинг огзаки дактил формаси укувчилар уқитувчини берган саволларига жавоб беришда ишлатишади. Мусикий – ритмика машгулотларида ва индивидуал машгулотларда нуткнинг дактил формасидан факатгина сузнинг харф товуш талаффузида кийналишганда фойдаланишади. Суз ҳам огзаки, ҳам дактилда гапирилиб кейин албатта дактилсиз гапиришади.

Нуткий товушни ривожлантиришда тугри ташкил этилган нуткни эшитиб идрок килиш машклари асосий уринни эгаллайди. Бу машklar таълимнинг барча йилларида умумтаълим дарсларида, мусикий – ритмика дарсларида, асосий синфдан, ташкари машгулотлар утилади.

Фронтал машгулотлар.

Фронтал машгулотлар (дарслар, синфдан ташкари ишлар). Эшитув, курув укувчилар томонидан қабул килишининг асосий усули булиб хисобланади. Нуткий материални эшитувни қабул килиш буйича машklar 1 синфдан бошланади, бунда сузлар экран оркасидан икки мартадан куп кайтарилмайди. Агар материални эшитиб идрок кила олмасалар унда курув, эшитув оркали қабул килинади, уқитувчи томонидан доскага ёзилади. (ёки табличка оркали курсатилади) укувчилар уни уқишади ва яна факат эшитув оркали идрок килдирилади. 3 синфдан бошлаб укувчилар факатгина укувчи нуткини идрок килибгина колмай бир – бирларини нуткини ҳам эшитиб идрок киладилар.

Дарснинг боришида укувчиларни эшитганда янги ва нотаниш булган тоушли материални идрок кила олиш таълими буйича доимий иш олиб борилади. Бу дарс мавзусини эълон килиш, алохида сузларни, суз бирикмаларнинг ва фразаларни айтишдир.

Идрок килишга ёрдам беришда турли хил дидактик кулланмалар (суратлар, табличкалар, кесма матнлар)дан доскага ёзишдан фойдаланилади, бу материални эшитиб идрок килишга ва фарклашга дарснинг асосий таркибини узлаштириб олишга ёрдам беради.

Укувчиларни эшитув идрокини ривожланиш даражасига караб уқитувчи уларни суз ва суз бирикмалари фразаларни эшитиб идрок килиш таълимига ургатибгина колмай бугинлар ва алохида товушларни ургатишга ҳам алохида диққат каратади. Бу иш талаффуз малакаларини коррекция ва автоматизация килишда вазифани эшитиб идрок килаётганда хатоларни тугрилашда олиб борилади.

Шундай йул билан кар укувчиларни эшитув идрокини актив машк килишга шароит яратиб беради, фронтал машгулотларда таълим самарадорлигини бутунлай ошириш мумкин.

Индивидуал машгулотлар

Индивидуал машгулотлар (тайёрлов 5 – синфлар). Нуткий материални идрок килишнинг асосий усули эшитув оркалидир. Дарс давомида нуткий материални беш марта такрорлаганда ҳам эшитиб идрок кила олмасалар унда укувчиларга эшитув, курув таклиф килинади, кейин эса факат эшитиб идрок килишга берилади, шунинг учун эшитув, курув идрок ёрдамчи кулланма сифатида фойдалинилади. Индивидуал машгулотларда нуткнинг дактил формаси факатгина укувчи суз таркибини айта олмай колгандагина ишлатилади.

6 синфдан бошлаб огзаки нуткнинг эшитув, курув идрокини машк килдириб борилади. Бу кейинчалик нуткий материални эшитув идрокига ургатади. Машгулот давомида укувчилар утган йиллардагидек нуткий материални эшитиб тушунишга фарклашга таккослашга урганадилар.

6 – 12 синфларда асосий нуткий эшитувни ривожлантирувчи ишни матнлар ташкил этади. Укувчилар томонидан эшитув, курув оркали идрок килинади, кейинчалик эса нуткий материалларни факатгина эшитиб идрок килишга урганадилар. Индивидуал машгулотларда бу синфларда нуткнинг дактил формасидан умуман фойдаланилмайди. Нуткий материални идрок килишга кийналганларида ёзма нуткдан фойдаланиладилар. Тайёрлов синфларда биринчи чоракда барча индивидуал машгулотлар болаларда талаффуз малакасини шакллантиришга қаратилади. Таълимнинг бу даврида улар овоз кучайтириш аппаратида фойдаланишни урганадилар.

РСВ буйича ишлар иккинчи чоракдан бошланади. Хар бир индивидуал машгулот вақти барча синфларда бўлиниб чикилади: дарснинг бир қисми РСВ учун, иккинчиси талаффуз таълимига ургатишга ажратилади. Талаффузга ургатиш таълими жараёнида нуткий материални факатгина эшитиб идрок килишга ургатиш машқлари ҳам утказилади: укувчилар эшитганларини тугри ва нотугрилигини фарклашга, товушларни сузларда ва бугинларда ажратишга, эшитувга таяниб намунани тугри тасвирлашга урганадилар.

3 – синфдан бошлаб индивидуал машгулотлар бир гуруҳ (2 – 3 та) укувчилар билан бир вақтнинг узида олиб борилади.

Дарснинг бориши давомида укувчилар факат эшитув ёки эшитув, курув оркали идрок килинган топшириқларни бажарадилар, саволларга жавоб берадилар, матнларни эшитув, курув ёки эшитув идрокига урганадилар эшитиб диктант ёзишга урганадилар.

Укувчиларнинг мактаб таълимининг бошидан охиригача (1 – 12 синфлар) доимо талаффуз томонидан янги ва нотаниш бўлган нуткий материални эшитиб идрок килишга ургатиб борилади.

Кар укувчилар билан олиб бориладиган РСВ буйича ишлар турли овоз кучайтириш аппаратлари ёрдамида нуткни кучайтирувчи тугри танланган шароитда ташкил килинади. Таълимнинг барча йиллари давомида синфларда гурухли фойдаланиш учун стационар аппаратлар ишлатилади. 1 – 3 синфлардаги индивидуал машгулотларда стационар овоз кучайтириш аппаратларидан фойдаланилади. 3 – синфнинг иккинчи ярим йиллигидан бошлаб стационар овоз кучайтириш аппаратлари билан бирга индивидуал эшитув аппаратлари ҳам берилади. 5 – синфдан бошлаб укувчилар факат индивидуал эшитув аппаратида фойдаланишади.

1 – 3 синфларда уkitувчининг столида кулокликлар булиши шарт, чунки укувчи стол ёнида жавоб бераётганда узининг нуткни эшитиши керак. 4 – синфдан бошлаб укувчи доска ёнида жавоб бераётганда индивидуал эшитув аппаратида фойдаланилади. Укувчи жавоб бераётганда бутун синф эшитиши учун уkitувчининг микрофонида гапириши керак булади.

Стационар аппаратда нуткни кучайтириб бериш режим хар бир укувчининг эшитиш даражасига ва индивидуал шахсий хусусиятларига караб белгиланади. Биринчи ишда режим огир эшитадиган кулокка созланади, кейин икала кулокка бараварига созланади. Агар аппарат факат битта кулокка созланадиган булса унда нуткни кучайтириб бериш режим енгил эшитадиган кулокка созланади.

Аввалига сузлар фразаларда берилади. Бунда янги сузнинг товуш томони укувчиларга таниш булади. Масалан укувчига «уй расмини чиз» фразаси таниш (эшитув машкларида берилган) ҳамда «бола» сузи ҳам таниш эшитувга «бола расм чизди» фразаси берилади. «чизди» сузини талаффуз томони укувчига нотаниш булиб маълум контекстда кабул килади бу идрок килишни маълум микдорда устиради. Агар бу фраза 5 марта такрорланганда ҳам эшитиб идрок кила олмасалар эшитув курув оркали такрорланади, кейин яна факат эшитиб кабул килишга берилади.

УКИТИШНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРИДА ЭШИТУВ ИДРОКНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ БУЙИЧА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ИШЛАРНИНГ УЗИГА ХОСЛИГИ.

Эшитув идрокининг ривожлантириш буйича олиб бориладиган ишларнинг дастлабки боскичда нутксиз товушларни урганишдан бошланади. Бу товушлар купрок садо чикариш, частота характеристикаси турли туман булади, шунингдек товуш номини белгилашда суз запаси унга куп талаб килинмайди. Бу болалар учун,

айникса махсус тайёргарлиги булмаган болаларнинг мактабга чиқишида жуда муҳимдир. Нутксиз товушни болалар тез илғаб оладилар.

Нутксиз товушларни урганишдан асосий мақсад, болаларда аторф – мухит ҳақидаги тасавурини аниқлаш, уларнинг эшитув анализаторларини турмушга, яъни кундалик ҳаётга йуналтирмоқ, сунгра нутқини идрок этишга тайёрлашдир. Нутксиз товуш орқали эшитув идрокни ривожлантириш программаси шундай тузилган, бунда укувчилар эшитиш қулай бўлган товушлардан (доира, най) лекин бир – биридан кескин фарқ қиладиган товушлардан фойдаланилади.

Секин – аста унча баланд булмаган товушларни фарқлашга (гармоника ва металлофон) утилади. Бир вақтни узида товушни нутқ билан аниқлашга, яъни укувчиларни нутқ конструкцияси билан (доира овози чапдан келяптими?, мен доира овозини эшитяпман) товушни аниқлашга ургатилади.

Нутксиз товуш орқали эшитув идрокни ривожлантириш бўйича ишлашда дастлаб товушларни идрок этишда товушларни фарқлаган ёки фарқланмаган товушга бўлиб урганади.

Нутксиз товушни идрок этишда фарқланадиган товуш деганда келиб чиқиши номаълум товуш, яъни укувчи товушни эшитади, лекин уни қаерда чиққанлигини аниқлай олмайди.

Фарқланмаган товушни идрок этиш бўйича буладиган дастлабки дарсларда укувчиларнинг эшитиш диапазони частотаси ва динамикаси ҳисобга олинган нутксиз товушлардан фойдаланилади. Бунинг учун товушларни интенсивлиги ва частота характеристикаси бўйича, етарли даражада қучлиги бўйича шаклланади, яъни болалар бу товушларни товуш қучайтиргич аппарати ёрдамида эшита олишлари керак. Бунда болалар агар товушни эшитса қуллерини қутарадилар.

Уқишдан (ишдан) олдин уқитувчи укувчиларга товуш қиладиган манбаъни қурсатади (доира,) доира товушини эшиттириш, укувчиларнинг эшитиш қобилияти ва қуриш хусусиятидан фойдаланиб, товушни идрок этишда (доира қалингандан сунг), яъни эшитса укувчи қуллини қутарали, агар товуш бўлмаса қуллини қутираши керак эмас.

Ҳар бир укувчи товушга мослаб қутара бошласа, унда товушни эшитиб идрок этишга утиш керак.

Уқитувчи укувчига қузини юмишини, бошини эгишини ва 2-3 марта доира қалишни (доирага уришни) қурайди, товушни эшитган укувчилар қуллерини қутаришлари керак.

Укувчиларни текшириш учун уқитувчи айрим пайтда доирани қермайди, укувчидан қузини қишага илмтиос қилади ва товушни эшитдиларингми деб қурайди. Уқитувчи дарсни то ҳар бир укувчи

урганиб олмагунча ёки товушни фаркламагунча давом эттиради, купчилик укувчи узлаштиргандан кейин дарсни тугатиш мумкин.

Олиб бориладгина дарсни янада такомиллаштириш учун куйидаги машклар бажариши лозим.

1.Укувчиларга байрокчалар таркатилади. Укувчи асбоб ёрдамида товшу чикаради, укувчилар байрокчаларини кутаради, товуш эшитмаслар байрокни кутармайдилар.

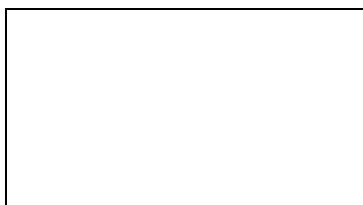
2.Укувчилар укутувчи утирган столга оркалари билан турадилар, товшу эшитишлари билан турган жойларида юриш маршини киладилар, товуш тухташи билан улар хам тухтайдилар.

Нутксиз товушни идрок этишда фаркланган товуш деганда товушни идрок этишда унинг келиб чикиш манбаъини бола аник айтиб бера олади, яъни бола доира товушини ёки кунгирок товушини аник айтади. Бунда албата товшу кучайтиргич аппаратидадан фойдаланиш керак.

Биринчи дарсларида бир – биридан товшулар кескин фарк киладиган товуш манбаъларидан, масалан, доира ёки найдан фойдаланилади.

Укувчи эшитув идроки билан най товушидан, доира товушини албатта фарклай олиши керак, укутувчи берган намуна оркали нуткни ифодалай олишлари керак.

Дастлаб, укутувчи укувчиларда бу уйинчоғни билиш – билмаслигини анкилаб олади. Масалан, уйинчокни курсатиб бу нима дейди. Агар укувчи айтишга кийналса, унда укутувчи бу уйинчок номини узи айтади. Доскага расм (бирор нарсани ифода этган) ва уни тагига нималиги ёзиб куйилган (жадвал) осиб куйилади, масалан,



Бу барабан

Жадвални доскага осиб куйгандан сунг, укутувчи укувчиларга шу уйинчокдан чикадиган товушга кулок солишни буюради ва савол беради.

«Сен нима эшитдинг» (Саволлар доскага илгари ёзилган булиши керак). Укувчи жавоб беради. «Мен най товушини эшитдим». Бу вазифа утиб булингандан кейин укутувчи факат товушга суянган холда иш олиб

боради. Секин – аста Янги товшулар кушиб борилади. Дарсда 4-5 товушдан ортик фойдаланиш тавсия этилмайди. Уша ишлатилган 4-5 товушнинг ичида 3 таси янги булиши керак.

Товушлар сони канча куп булса, болалар уларни фарклашда унча куп кийналдилар. Кейинги дарсларда боаллар бир – бирига якин булган товшуларни фраклашга утадилар, масалан барабан товшуидан доира товушини, най товшуидан хуштак товушини, метлафон Билан гармоника. Бу вазифани турли уйинди машклардан утказиш мумкин.

1. Болалар доира шаклида турадилар, хар бирини кулида товуш чикарадиган уйинчок. Бошловчини кузини бойлаб куядилар. Укитувчи ишораси билан укувчилардан бири уйинчоги оркали товуш чикаради. Бошловчи эса канака товуш эшитганини анкилаши керак.

2. Болалар партада утириптилар, улар олдида товуш чикарадиган уйинчок ёки расм бор. Укитувчи товуш чикаради, укувчи уйинчогини ёки расмни кутаради ва шунга мослаб нутк товшу чикаради. Кейинги дарсларда укувчиларга асбобда чикарадиган сигналлар сонини аниклаш топширилади. Укитувчи барабанга уриб товшу чикарар экан, бир вақтни узида бармоги билан ар бир чиккан товшуни санай бошлайди. Укувчилар эса дастлаб укитувчи билан бир – галикда такрорлайдилар, кейин эса, мустакил узлари санай бошлайдилар. Бир неча марта бу машк турли асбобларда укувчилар томонидан такрорланади. Бунда укувчилар курув анализаторларисиз эшитув идроки ёрдамида чиккан сигнал – ларни бармоклари билан санайдилар. Билимни мустахкамлаш учун шундай машк утказиш мумкин. Укитувчи асбобда маълум марта (бир неча) сигнал беради, укувчилар эса бармокларида эшитган сигналларини санайдилар, чапак чаладилар (масалан туртта сигнал эшитсалар турт марта чапак чаладилар асбобларда такрорлайдилар, айлана тайёкчалар чизадилар, санок чупларида санайдилар. Геометрик шакллар ясайдилар.

Дарс программасида томшув чикиш манбаъи томонлари, яъни товшу кайси томондан чикяпти, унгдами, чапданми, олдинданми, оркаданми? Ана шуларни хам аниклаш. Бу вазифа товуш кучайтиргичсиз олиб борилади. Бунда дарс эшитувнинг курув анализаторларига суянган холда олиб борилади. Кейинчалик дарс факат эшитув анализаори ёрдамида олиб борилади. Биринчи навбатда товушлардан бошлаш керак, чунки товуш инсон амалий ахамиятга эга, масалан эшик такиллатилади ёки кунгирок чалинади, автомашина утиб кетганда албатта шовкин эшитилади.

Укувчининг вазифаси товуш чиккан манбаларни аниклаш ва луарни нутк билан ифодалашдир. Машк бошланишида товшу манбаи айтилади ва кул билан тошву чиккан томон курсатилади. Товуш чиккан манбаини айтишдан олдин, укувчиларга чап, унг, олд, орка тушунчаларини маъносини яхшилаб ургаиш керак. Болаларга шундай савол бериш мумкин: парта каерда жойлашган? Доска кани? Дераза эшик каерда? Бу машкларни иложи булса кенг, катта хонада олиб бориш керак, хонанинг туртта бурчагига кучайтиргич динамиклари урнатилиши керак.

Укувчилар хона уртасига айлана шаклида турадилар. Сунгра динамиклардан галма – галдан товшу чикарилади, укувчи кайси томндан канак товшу келангини аниклайди.

Куйидаги машк тавсия этилади.

1. Болалар катта айлана хосил килиб турадилар. Уларнинг хар бирларида товшу чикарувчи асбоб (уйинчок), бошловчи айланани уратсида туради, уни кузи бойланади. Болалардан бири кулидаги уйинчоги оркали товшу чикаради, бошловчи товшу чиккан томонни кули билан курсатди ва жавоб беради.

Мен гармоника товушини унг томондан эшитдим.

2. 4 та укувчи хонанинг 4 та урчагига турадилар. Бошловчи хона уртасида туради, унинг кузини бойлаб куйишида. Укувчилардан бири уйинчоги билан товшу чикаради, бошловчи товуш чиккан томонни кули билан курсатади, кайси уйинчогида товуш чикканлигини аниклаб айтади, товуш чиккан томонга, бола ёнига боради. Эшитув идрокини ривожлантириш буйича олиб борилган программанинг бирида товуш садосининг баландилиги, кучли ва давомийлиги, кетма – кеткушилганлиги ва узлуксизлигини анкилашга мулжалланган. Бу булимнинг вазифаси болаларни товшуни узун ва кискалиги, кушилган ва узилганлиги, баланд ва пастлигини аниклай олишга ургатишдир.

Бу вазифани укувчилар товуш чиккан манба ва йуналишини, аниклай оладиган булганларидан кейин бошлаш керак.

Бошида укитувчи эшитув ва курув анализаторларига суянган холда болаларга иккитагача товушни эшитишни таклиф этади (узун ва киска) ва сурайди. «Товушлар бир – биридан нима билан фаркланади». Укувчилар укитувчи билан аниклай бошлайдилар: бита товшу – узун , иккинчиси киска. Укитувчи доскада товшуларни график тасвирини тугри чизиклар билан чизади.

узун	киска
------	-------

Укувчилар олдин укитувчи билан биргаликда, кейинчалик мустиқ равишда товушнинг узун - қисқалигини курсата бошлайдилар. Бунда улар куллари ҳоризонтал йуналшида катта очадилар – демак бу узун товуш, қисқа товушни аниқлашда куллари салгина очадилар. Машқ нутқ билан жур бўлиб олиб борилади. Мен барабоннинг қисқа (узун) товушни эшитдим ёки барабан узок жаранглади. Болалар товушнинг узун – қисқалигини аниқлай олганларидан кейин, товушнинг бошқа хусусиятларини ургана бошлайдилар. Масалан: товушнинг паст – баландчилиги, қушилган ёки узиқлиги ҳудди шундай машқлар билан урганилади. Юқоридаги машқларни нутқсиз товуш ритмларини фарқлашга, оддий ҳосил бўлган қилувчи товушларни урганишда утиш керак.

Бу бўлим вазифаси ҳам қупгина қисқа товушлар ичида узун товушни аниқлаш, оддий бугин ҳосил қилувчи товушлар ритмини эшитиб аниқлашга ва уларни овоз (товуш)да такрорлашни билишга бағишланади. Бу машқлар укувчиларда эшитув идрокни ривожлантиради ва суздаги ургули бугинини фарқлашга ургатади.

Шунинг учун нутқ ритмларини фарқлаш бўйича бажариладиган машқларини бир неча калта товушлар ичида бита узун товушни ажратиб олиш керак ва овоз билан шу узун товушни оддий бугин ҳосил қилувчи товушларни курсатиши керак. Масалан: тата, татата.

Нутқсиз ритмларни график усулда тасвирлашда қуйидаги белгилардан фойдаланилади (қавс устида қизикчаси Билан, ургуси бўлса қавсни узи).

Укитувчи укувчиларнинг эшитиш ва қурув идрокига суяниб, бир қатор барабонда жаранглайдиган товушлар ичида узунрогини танлайди ва бу ритмни қифтлари билан қапак қалиб ёки партага ёки барабонга қули билан уша охангни уриб бажаради: ритмни доскага ёзиб яна такрорлайди.

Бир қатор машқлар бажарилгандан кейин укувчиларга шу ритмни қафат эшитув орқали такрорлаб ва барабонда бажаради. Кейинги дарсларда узунрок товушни бугин ҳосил қилувчи товушлар билан боғлиқ ҳолда бажариш керак, бунда бугинлардан бирини узунрок ва зур ериб айтилди. Бу бугин ҳосил қилувчи товушларни доскага нутқсиз ритмларни ифодаланган белгиларга мослаб ёзилади.

Уларни бажаришда олдин бир – бирига қуишлагин ҳолда, кейинчалик товушларни қайтаиб бажарилади.

Билимлари мустиқлаш учун қуйидаги машқларни бажариш керак.

1.Укитувчи садо (ритм) бажаради, укувчи қапак қалиб шу саодини бажаради.

2.Укувчи ёки бошловчи барабанда ёки доирада ритм бажаради, укувчилар уни бошка асбобларда бажарадилдар.

3.Укитувчи асбобларда ритм бажаради, укувчилар эса ритмни график белигисни ёзадилар.

4.Укитувчи ёки бошловчи оғзида бугинли ритм бажаради (масалан, татата, татата), укувчилар эса бугин ҳосил килувчи ритмни ёзиб оладилар ва луар ҳам оғизларида айтадилар.

Болаларда айникса кулоғи оғир болларда ҳайвонлар ва қушлар товушунини фарқлаш буйча олиб бориладиган машқлар зур қизиқиш уйғотади.

Навбатдаги булим, бу граммофон пластикнасидаги ёзувдаги овоз характери аниқлашдир (. ни вальс ва полкадан, ашуладан гапдан, хорни яққохон ашуладан, эркак овозини Хотин қиши овозидан фарқлаш).

Бу булимнинг асосий вазифаси – музика ритмлари характери аниқлаш уларнинг оҳангига қараб солиштириш (97 бет). Программанинг булимларидан бири укитувчи овози билан укувчи овозини эшитув идрокига қараб фарқлаш.

Шу машқлар ёрдамида укувчиларни атрофдагиларнинг нутқини тушунишга ургатиш. дастлаб болалар этилган овоз қимга тегишли эканлигини аниқлашга урганадилар. Секин-аста улардан нутқ мазмунини аниқлаш ҳам талаб этилади. Бу машқлар укитувчи ёки навбатчи синфда йўқлама қилиш билан бошланади. Кейинчалик шеърни қим уқигани аниқлашга утилади. Бунинг учун укитувчи томонидан уқилган шеър парчаси доскага ёзилади. Ва укувчилар бу парчани эшитиб тинглашлари керак, аниқроғи 2-3 укувчи овоз чиқариб уқилиши керак. Шундан кейин укитувчи укувчилардан қим шеър уқиналигини сурайди.

Мундарижа

§ 1. Кар болаларни оғзаки нутқига ўргатишнинг умумий асослари.

1. Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг эшитув идрокини тадқиқ қилиш методлари.

- Эшитиш қобилиятини аудиометр ёрдамида текшириш;
- Нутқ аудиометрияси;
- Болаларда эшитув идрокини тадқиқ қилиш.

2. Ўқитишнинг дастлабки даврида эшитув идрокининг ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишларнинг ўзига хослиги.

- Нонутқий товушлар билан танишиш;

§ 2. Эшитишида нуқсони бўлган болалар мактабида гапларни фарқлаш бўйича олиб бориладиган ишлар ва уларнинг тартиби.

- Карточкалар билан ишлаш;
- Расмлар билан ишлаш;
- Конструктив расм ёки макет билан ишлаш;
- Топшириқларни бажариш.

§ 3. Эшитув идрокини ривожлантириш ишининг тизими.

- Фронтал машғулотлар;
- Индивидуал машғулотлар;
- Талаффузга ўргатиш давлари;
- Карларда нутқий нафас, овоз ва товуш қўйиш усуллари.

§ 4. Карларни талаффузга ўргатиш методикаси

1. Талаффузга ўргатиш ишларини ташкил этиш шакллари.

- Ўқув чорагида ишни режалаштириш;
- Талаффузга ўргатиш дарслари;
- Оғзаки нутқ ва унинг ривожланиш хусусиятлари;
- Шахс шаклланишида нутқнинг тутган ўрни;
- Эшитиши идрокини ривожлантириш;
- Нутқнинг кўрув идрокини ривожлантириш (лабдан ўқиш);
- Карларни талаффузга ўргатиш методлари;
- Эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўқитишда нутқдан фойдаланиш.